
I. RÉGÉSZETI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

A RÉGÉSZETI TEREPKUTATÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

Vékony Gábor

Modern régészeti terepkutatással Magyarországon csak a 20. századtól számolhatunk, e kutatás tervszerűségét illetően pedig csak a 20. század második fele az az időszak, amikor azt átgondoltabbnak ítéltethetjük. Rögtön hozzá kell tegyük azonban a fentiekhez azt, hogy tervezettséggel korábban is találkozunk a magyarországi régészeti kutatásban, így a 19. század ötvenes-hatvanas éveiben főként a középkori műemlékek kutatásában (Henszlmann Imre csanádi, kalocsai és székesfehérvári kutatásai mellett mások is), a 20. század húszas-harmincas éveiben az őskori kutatásban (Kadić Ottokár barlangi, Tompa Ferenc telepásatásai), s természetesen e kiemeltek mellett is lehetne említünk olyan kutatásokat, amelyeket tervezettnek tekinthetünk. E körülmények a magyarországi régészeti terepkutatásban nem igen különböztek az egyéb európai területeken megfigyelt viszonyoktól – eltekintve ez esetben a történeti Magyarországtól keletre, illetőleg délkeletre elhelyezkedő vidékektől –, mint ahogy a régészet magyarországi története, illetve kialakulásának gyökerei sem igen különböznek a nyugatabbi Európában lejátszódó párhuzamos folyamatoktól. A magyar régészet, mint általában véve a magyar tudomány is, egy egységes birodalmi tudományból nőtt ki (a Német-római Császárság, majd az Osztrák–Magyar Monarchia tudományából), s önállósulásában ugyan jelentős szerepe volt a nemzeti mozgalmaknak, de az előzményeknél mindenképpen az egyházi tudósok szerepére kell figyelniük. Azok között is elsősorban a jezsuitákéra, akik egyébként a korai egyetemi oktatásban is jelentős – néha kizárólagos – szerepet játszottak. Nem feledhetjük persze – ha nincs is itt lehetőségünk ennek bemutatására – hogy a 18–19. század fordulójának (illetve a korábbi és későbbi időszakoknak is) jellemzője a tudományokban a protestáns-katolikus ellentét, amely a 19. század második felére önálló tudománnyá váló régészet előzményeit is befolyásolta. A régészet 19. századi alakulásában ugyanis különböző előzmények kerültek egymás mellé: az egyetemek archeológiai és numizmatikai gyűjteményeihez kapcsolódó tevékenység; a természettudományos geológia alakulásának következményei; végül a nemzeti mozgalmak következtében a nemzeti múlt emlékeinek többnyire naiv kutatása (például az érdi „hun” sírok ásatása; Százhalombatta). Főként a természettudományos kapcsolatok miatt a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveinek magyar régészete meglehetősen „modern” volt – akár 20. századi értelemben is az. **(1. kép)**

A magyar régészet s ezzel együtt a régészeti terepkutatás története ennél azonban jóval régebben kezdődött: művét, a *Gesta Hungarorum*-ot 1282–1285 között író Kézai Simonról már Eckhardt Sándor megírta 1928-ban, hogy ő volt az első magyar régész – tehetjük hozzá ma, az egyik első magyar történész, aki történeti rekonstrukciójához

régészeti adatokat, mi több, régészeti terepadatokat használt fel. Kézai Simon hun-történetének magyarországi (tulajdonképpen dunántúli–pannoniai) forrásai ugyanis vaskori halmos temetők (Százhalombatta) s római kori városok, katonai táborok látható maradványai voltak (*Brigitio* – Szőny stb.). Mi több, Kézai Simon nevéhez fűződik az első pannoni római feliratos kő említése is, szerinte ugyanis Cuve hun kapitányt ott temették el, ahol kőszobor van felállítva. E római emlék a 20. századig egykori helyén állott, Kajászószentpétertől délkeletre, a váli völgyben, ahonnét 1928-ban Baracsára vitték. A 170 centiméter magas, 60 centiméter vastagságú oltárkö három oldalán *Athéné*, *Bacchus* és *Iuno* képmásai találhatók, előoldali rongált feliratából pedig kiderül, hogy *Iuppiter*nek állították. Erre az oldalra valamikor a középkorban – alighanem éppen a 13. században – egy domborművű kettős keresztet véstek. Ez az emlék még a „nemzetközi” irodalomba is bekerült, egy francia domonkos szerzetes 1308-ban írt munkája (*Descriptio Europae Orientalis*) *Sicambria* (Óbuda) és *Alba Regalis* (Fehérvár) között említi a „roppant nagy márványkövet” – aligha közvetlen ismeret alapján.

1. Szombathely, mozaik kiásása, 1896.

Kézai történeti rekonstrukciójához nem csak vaskori és római kori emlékek szolgáltak alapul. A Győr- és Komárom megyék határán fekvő Mezőörs vidékén előkerült lószerszámok és kardok nála természetes módon kapcsolódtak össze azzal, hogy III. Henrik német seregét 1051-ben ott öldösték le a magyarok – a leletek egyébként valószínűleg egy honfoglalás kori temetőből származnak.

Kézai Simon régészkedő történetírása nem egyedi a 13. századi Magyarországon. Az ingadozó keltezésű, de mindenképpen 13. századi keletkezésű *P. magister Gesta Hungarorum*-ában szintén feltűnnek a római emlékek és a vaskori halmok. *P.* (Anonymus) *Aquincum* romjait „*civitas Attbile regis*”, azaz Attila király városaként ismerte (Veszprémen és Savarián kívül ez az egyetlen város művében), amelyben Árpád és hét magyarja megszálltak, s itt még arra is lehetőségük volt, hogy Attila palotájában (*in palatio*) lakomázzanak. Nála a történeti rekonstrukció más, mint Kézainál: a rómaiak Attila halála után foglalják el Pannóniát, s birtokolják azt egészen a magyarok bejöveteléig. Megjegyezhetjük, hogy ilyen és hasonló – a látható régészeti emlékekre épülő – középkori történeti rekonstrukciók egyáltalán nem idegenek a kortárs Európában, hiszen ismerjük azok francia és hispániai megfelelőit is: mégis a magyar régészet történetéhez tartoznak, mint a régészeti emléktanyag történeti rekonstrukcióhoz való felhasználásának első hazai példái. Mindkét szerző megérdemelne egy tüzetesebb régészeti értékelést, erre eddig csak Kézai esetében került sor, Savaria vonatkozásában. Azért sem lenne ez érdektelen, mert a régészeti adatok felhasználását illetően a magyar történetírás sokszor ma is hasonló gondokkal küzd, mint a 13. században Kézai Simon.

A magyarországi régészet „prehistoriájának” második jelentős korszaka a 15–16. század, a magyarországi humanisták, illetve kései humanisták időszaka. Hunyadi Mátyás (1458–1490) korát nem csak a *Bibliotheca Corviniana* létrejötte (amely annak a kornak az archaeológiájához tartozóként is értékelhető) jellemzi, hanem szinte természetes módon a magyarországi római emlékek számbavétele, ezek között persze különös tekintettel a római kor feliratos emlékeire. E tekintetben többszörös összetevőkkel kell számolnunk. Római régiségek gyűjtésének már Zsigmond király (1387–1437) korából van nyoma, így akár arra is gondolhatunk, hogy a régi emlékekre irányuló, 13. századi figyelem töretlen maradt. Mindenképpen új összetevőként jelentkezett az itáliai eredetű, illetőleg itáliai iskolázottságú humanisták római emlékek iránti érdeklődése, valamint Hunyadi János és Mátyás „romanus” származása miatt általában a rómaiság s ezzel együtt az erdélyi „romanusok-valachusok” iránt megnyilvánuló figyelem. *Petrus Ransanus* (1420–1492) Szentendrén figyelt fel római síremlékekre, *Antonio Bonfini* (†1502) pedig a magyar történetről írott *Tizedeiben* több esetben említ római emlékeket, nem csak feliratokat, hanem pénzérméket is, mi több, maga is alkot – nem létező – feliratot (mint már a francia dominikánus, s utána mások is, egészen napjainkig). Mátyás korában nem csak az emlékek összegyűjtése, hanem ezek lejegyzése is

folyt: legalább négy feliratgyűjteménnyel számolhatunk ebben a korszakban. 1489. július 1-jén érkezett meg Budára *Mezericse János* (Mezericius) daciai gyűjteménye, a feliratokat *Bartholomaeus Fontius* másolta le. Hogy azonban Mátyás kora nem csak a római régiségek iránt érdeklődött, azt egyebek között a tatai vár Mátyás kori szárnyának ásatási adataiból tudjuk: itt bronzkori, mészbetétes edény darabkái kerültek elő, a körülmények miatt ezek a darabok csak egy itteni régiséggyűjteményből származhatnak.

Csupán egy századdal később került sor arra, hogy megszülessen az első, tudományosnak nevezhető régészeti, ez esetben epigráfiai munka: *Stephanus Zamosius*, Szamosközy István (?1565–1612) *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, tehát a daciai ókori, feliratos kövekről és egyéb régiségekről írott munkája 1593-ban jelent meg Padovában. Itáliából hazatérve is tovább folytatta a gyűjtést, 1598-as *Apulum* (Gyulafehérvár) környéki feliratgyűjteménye azonban kéziratban maradt. A padovai könyv persze nem csak az ókori kövek gyűjteménye, egyéb történeti adatai sem érdektelenek. Sajnálhatjuk, hogy Szamosközy munkásságának csak a töredéke maradt ránk, akárcsak azt, hogy a Mátyás korában kezdődött, s lám, a 16. században is folytatódó „rég Magyar régészet” hosszú időre megszakadt. A 18. századig ugyanis alig-alig tudunk ezekhez a korai előzményekhez hozzátoldani, s bizony még azok az adataink is igen csak szórványosak, amelyeket a 18. századból említhetünk.

A 19. századig terjedő időszakban nevezetes dátum az 1726. év: ekkor jött létre ugyanis a nagyenyedi Bethlen Kollégium késő középkori–kora újkori gyűjteménye, de ez az az év is, amikor megjelenik *Luigi Ferdinando Marsigli* olasz gróf *Danubius Pannonico-Mysicus* című, több kötetes műve. Marsigli a 17. század végén hadmérnökként dolgozott Magyarországon, és ennek során a Duna-vidéket részletesen feltérképezte, így a római *limes* maradványainak első részletes adatsora is műveiben maradt fenn (mi több, olyan emlékek is, amelyekre a 20. századi kutatás már nem találhatott rá). *Brigetio*, *Aquincum*, *Intercisa* római castrumai vagy akár a bácskai sáncok kutatásában ez a munka ma sem nélkülözhető. Nélkülözhetetlenek a kor egy másik kiemelkedő mérnökének, *Mikoviny Sámuel*-nek (1710–1750) az adatai is, ő többek között a *brigetioi* vízvezetékkel ismertet meg bennünket.

A modern magyar történetírás e korbéli kezdetei is hozzájárulnak ahhoz, hogy egy-két régészeti vonatkozású munkáról szintén számot adhassunk. *Torkos József* győri evangélikus lelkész 1748-ban egy római kőszarkofágot ismertetett, a humanista előzmények után ez a munka a magyarországi római epigráfia kezdeményei között tartható számon (aligha érdektelen egyébként, hogy Torkos az, aki Magyarországon első ízben veti össze a magyar nyelvet finnugor nyelvekkel, többek között a vogullal). Hamarosan az első „ásatásra” is sor került. 1777-ben a nagyszombati jezsuita egyetemet Budára helyezték, s ekkortól külön tanszéke volt az érem- és régiségtannak (*Antiquaria et Numismatica*), amelynek professzora *Schönvisner István* lett.

Schönvisner 1778-ban megásatta, feltárta a Flórián téri katonai fürdőt. Kutatása eredményeit a *De Ruderibus Laconici Caldariiue Romani. Liber unicus* (Budae, 1778.) című könyvében foglalta össze. Ugyanebben az időben veszi számba Szalágyi István (Salagius) pécsi kanonok Pannónia történeti emlékeit.

A 19. század első felében jobbra csak „vegyes régiség-tannal” találkozhatunk. Az egyetemi oktatás nem volt folyamatos (a tanszék vezetői az Egyetemi Könyvtár igazgatói posztját is betöltötték), régészeti vonatkozású dolgozatok jelentek meg a *Tudományos Gyűjteményben*, a *Sas* című lapban vagy a Sándor István által kiadott *Sokfelében*. Fordulópontnak tekinthető 1802, amikor gróf Széchenyi Ferenc megalapította a Magyar Nemzeti Múzeumot (ma is álló épülete csak 1846-ban készült el), de külön Érem- és Régiségtár alapítására csak 1814-ben került sor, s a Miller Ferdinánd által 1825-ben összeállított katalógus még igen vegyes anyagot tartalmazott (*Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici...*). Noha különös hangsúllyal szokás emlegetni az első honfoglalás kori magyar sír publikációját 1834-ből, a magyarországi régészeti terepkutatás igazi kezdetének a 19. században 1846 számítható; ekkor alkalmazták ugyanis a Nemzeti Múzeumban *Luczenbacher Jánost*, akinek ásatásai és ásatási közleményei ez időpontot követően folyamatosak, s aki egyébként magyarosított nevét – Érdy – éppen egyik ásatása helyszínéről vette fel. Ő volt az, aki 1847-ben, az *Akadémiai Értesítőben* a dán Christian Jürgensen

2. Rómer Flóris

3. Ipolyi Arnold

Thomsen 1836-ban napvilágot látott hármaz őskori beosztását ismertette (Kő-, réz- és vaskori sírok és régiségek), de még abban az évben ugyanott közölte a Tárnokvölgy fölötti kunhalmok ásatásainak eredményét is. Erre az ásatásra egyébként éppen a 13. századi Kézai Simon elbeszélése nyomán került sor (azaz ekkoriban még ugyanúgy Attila hunjainak maradványait keresték a százhalombattai kora vaskori halomsírokban, mint Kézai korában). Méltatlan lenne azonban ennek okán kárhozzatnunk Érdy Jánost, ásatásaival és közleményeivel valójában ő számít a magyarországi ősrégészet megalapítójának.

Széles körben ismert, hogy *Rómer Flórist* (1815–1889) a magyar régészet atyjaként tartjuk számon. (2. kép) Rommer Ferenc pozsonyi cipész fia, benedekrendi szerzetes a pozsonyi akadémián a természettudomány tanára volt, akit a szabadságharcban való részvételéért (utász főhadnagy volt) 1849-ben nyolcévi, vasban letöltendő várfogságra ítélték. 1854-ben történt szabadulása után 1857-től taníthatott újra, 1858-tól Győrben működött. Már az

1859-es Győri Közlönyben jelentek meg cikkei a környék római és egyéb régiségeiről, 1860-ban pedig önálló könyvként napvilágot látott első jelentősebb munkája: *A Bakony. Természetrajzi és régészeti vázlat*. E munkájának köszönheti, hogy 1860 októberében a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, s akadémiai székfoglalója még a középkori Magyarország „földirati és terményi állapotáról” szólt ugyan, de érdeklődése ettől kezdődően történeti és régészeti irányt vett. Jól jelzik ezt az 1860-tól kiadott Győri Történeti és Régészeti Füzetekben megjelent dolgozatai vagy a *Vasárnapi Ujság*ban közreadott régészeti levelei.

Rómer érdeklődésének változásában szerepe volt annak, hogy 1858-ban megalakult az Akadémia *Archaeologiai Bizottmánya*, amely 1859-től (1899-ig) folyóiratot adott ki *Archaeologiai Közlemények* címmel, s ennek a szerkesztője a II. kötettől kezdve *Ipolyi Arnold*, Rómer egykori iskolatársa és barátja volt. **(3. kép)** Természettudományos érdeklődése később is megmaradt, mindvégig részt vett a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók évenkénti vándorgyűlésén. Munkássága azonban ettől fogva régészeti, persze abban az értelemben, ahogy azt az Archaeologiai Bizottmány szabályzata meghatározta: „*A bizottmány két főirányt kövessen: a) a tulajdonképpeni régiségtant, amelynek köréhez a magyar nemzet mult korának maradványai tartoznak egész a szatmári békéig, b) az általános régiségtant, amennyiben főképp hazánk multjával összefügg, annak archaeologiai ismeretét felvilágosítja*”. 1862-ben Pestre került, a pesti Főgimnázium tanára és igazgatója lett, 1863-tól pedig már „történelmi műrégészetet” tanított a pesti egyetemen. 1866-ban je-

lent meg az Akadémia Archaeologiai Bizottmánya kiadásában a *Műrégészeti kalauz*, amelyben az őskori műrégészetet ő, a középkori építészetet pedig *Henszlmann Imre* írta. Rómer őskori műrégészete nem csak az őskor régészete (sőt helyenként a legkevésbé sem az), hiszen ebben a római és a népvándorlás kor emlékei is szerepelnek. A munka végén a hazai emlékek katalógusszerű összeállítása található, s Henszlmann fejezetével szemben megállapítható, hogy Rómer sokkal nagyobb mértékben használta fel a magyarországi adatokat, mint a jobbára külföldi irodalom nyomán író szaktárs. Nem véletlen, hogy az *Őskori műrégészet* a 19. század második felének általános kézikönyvévé vált, amelyet magánszorgalmú gyűjtők s az alakuló régészeti társaságok tagjai használtak.

1868 két vonatkozásban is jelentős dátum Rómer munkásságát illetően. Ebben az évben lett az egyetem rendes tanára, s ebben az évben adták ki javaslatára az *Archaeologiai Értesítőt*, amelyet ő szerkesztett (mi több, az első számokat szinte teljesen ő írta). Az *Értesítő* „főmozgatója” (Rómer kifejezése) lett a magyarországi régészetnek, múzeumok, régészeti társulatok alakultak, az első számokban még cikghiánnyal küszködő folyóiratot levelezők sokaságának írásai töltötték meg.

Az 1869-től a Nemzeti Múzeumban osztályvezetőként is tevékenykedő Rómer Flórisnak kizárólagos szerepe volt abban, hogy 1876-ban Magyarországon rendezzék meg a Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszus nyolcadik ülését. **(4. kép)** Ehhez régészeti lelőhelyek szemléje, a frissen ásott tószei bronzkori település megtekintése, majd 1878-ra a kongresszus kiadványának összeállítása társult,

4. Az 1876. évi ősrégészeti kongresszus kiállítása

5. Zichy Jenő és Pósta Béla

amely a magyar ősrégészet addigi adatainak tárházát jelenti. Ez volt Rómer működésének csúcsa, mert azt követően a nagyváradi „irodalmi kanonokságra” való kinevezése után már kevésbé vett részt a fővárosi munkákban (viszont nevéhez fűződik a váradi templom első ásatása 1882–83-ban).

A 19. század vége a gomba módra szaporodó vidéki régészeti társaságok és múzeumok létrejöttének időszakaként jellemezhető (Kolozsvárott már 1859-ben megalakult az Erdélyi Múzeum és Múzeum Egyesület, 1899-től Pósta Béla tanársága alatt régészeti oktatás is folyt az egyetemen). (5. kép) Ez idő tájt a budapesti régészeti tevékenységet nem a terepen folytatott munka, hanem a különböző gyűjtésekből származó leletek összefoglalása jellemezte, főként a Torma Károly után az egyetemi katedrát átvevő Hampel József (1849–1913) révén, aki a század nyolcvanas éveitől gyakorlatilag minden régészeti korszak emlékeit összefoglalóan közölte az őskortól a népvándorlás koráig. Az ország ekkor a honfoglalás 1000. éve megünneplésének lázában égett, s aligha véletlenül éppen ekkor szaporodtak meg a honfoglalás kori és általában a népvándorlás kori sírokból származó leletek. Ezek már kivétel nélkül a vidéki régészeti társaságok, múzeumok tevékeny munkásainak eredményei. Tervszerűnek nevezhető ásatás főként Nyugat-Magyarországon (Bella Lajos: Sopron–Burgstall; Sőtér Agost: Gáta stb.), illetőleg Aquincumban folyt. Utóbbi he-

lyen Kuzsinszky Bálint révén (1864–1938), aki 1887-től a 20. század első harmadáig irányította itt a feltárásokat. (6. kép) Egyébként ő volt az, aki 1895-ben a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Nemzet Története* I. kötetében összefoglalta *Dacia* és *Pannonia* római kori történetét (jellemzőnek kell mondanunk, hogy ugyanitt a megelőző időszak rövidke összefoglalása Fröblich Róberttől származik Hérodotosz, Sztrabón és Ptolemaiosz alapján, a népvándorlás kort Nagy Géza írta – viszont Hampel Józsefnek a honfoglalók régészeti anyagáról írott összefoglalása 1900-ban a *Magyar Honfoglalás Kútjában* látott napvilágot). A század véget és a századfordulót tehát a tervszerűtlen gyűjtés és a gyűjtött leletek közlése jellemzi, ezen az általános képen az említett kivételek nemigen módosítanak. Nem módosít ezen az sem, ha Márton Lajos (1867–1934) 1906-ban kezdődő tószegi ásatásait vesszük számba, amelyek 1910-től módszeresnek és modernnek nevezhetők; vagy ha Hekler Antal ugyanebben az időben történő dunapentelei ásatásait említjük.

Ezeket a kezdeményezéseket (még *Aquincumot* sem tarthatjuk kivételnek) elsöpri az I. világháború (amelynek során a kolozsvári egyetem azért még galíciai ásatásokat is végez). A trianoni béke következtében a Magyarországtól az utódállamokhoz került területeken megszűntek a magyar egyetemek, múzeumok, régészeti társaságok, s az egyébként sem bővelkedő pénzforrások is eldugultak. A régészeti kutatás egyértelműen Budapest központúvá vált. Ennek a húszas évek végétől, illetőleg a harmincas években végső soron pozitív hatása is volt: a szűkebb pénzügyi lehetőségekkel gondosabban kellett gazdálkodni. A Nemzeti Múzeumnak csekély anyagi lehetőségei ellenére azért kisebb tervezett ásatásokhoz volt elegendő pénze a Vigyázó Alapítványból. Érdy János ásatásai után ez az az időszak, amikor a teljesen feltárt őskori temetők száma jelentékenyen megszorodik (Bodrogresztúr, Pusztavánháza stb.). Tompa Ferenc (1893–1945) már a húszas években Tószegen ásatott, előbb még külföldi, majd hazai pénzből, 1931-től pedig a füzesabonyi bronzkori réteges településen – de sorolhatnánk egyéb településeit is. Banner János, aki 1925-ben került a Szegedi Egyetemre, 1929-től a negyvenes évek közepéig városi pénzből éves rendszerességgel folytatott ásatásokat Hódmezővásárhely határában. A népvándorlás kora jelentős temetőinek feltárására is ebben az időszakban, a két háború között került sor, a többnyire rosszul vagy éppen nem dokumentált 19. századi temetőásatásokhoz képest legalábbis jól dokumentáltak. A római kori terepkutatások ugyanakkor leszűkültek (ennek részben oka, hogy korábban is inkább Erdélyben, *Dacia* területére voltak jellemzőek), illetőleg többnyire a Fővárosi Történeti Múzeum *aquincumi* ásatásaira korlátozódtak, igaz, Paulovics István *brigetiói* ásatására e korszakban került sor. Mindehhez járult, hogy a képzett szakemberek száma ebben az időben megnövekedett, s köztük olyan jelentős alakok voltak, mint a már említett Tompa Ferenc (aki 1938-tól az ősrégészet professzora az egyetemen), a

6. Aquincumi ásatások, 1887–1888. Lakóház és az Atilia Firma-féle fürdő lakonikumának képe keletről

Nemzeti Múzeum népvándorlás kori gyűjteményében *Fettich Nándor* (1900–1971), vagy a régi egyetemi intézet utódintézményében a római koros, de népvándorlás koral is foglalkozó *Alföldi András* (1895–1981).

A 20. század harmincas-negyvenes éveire mindenesetre egy megállapodott régészeti kép alakult ki az ásatások és feldolgozásaik következtében, jól elhatárolható őskori és népvándorlás kori korszakokkal, finomodó *Pannonia* történeti képpel. E régészeti kép kialakításában *Alföldi András*-nak, *Fettich Nándornak* és *Tompa Ferencnek* volt jelentős szerepe. *Alföldinek* úgy is mint a *Dissertationes Archaeologicae*-sorozat szerkesztőjének (ez közel teljesen feldolgozta a Pannoniára vonatkozó régészeti ismeretanyagot), *Fettichnek* pedig mint az *Archaeologia Hungarica* sorozat szerkesztőjének (amelyben olyan monográfiák jelentek meg a neolitikumról, a rézkorról, a szkíta korról, az avar korról és a honfoglalás korról, amelyek megállapításai sok esetben máig érvényesek). *Tompa Ferenc* a magyarországi őskor képét nem csak 1934/35-ös monográfiájában összegezte, hanem az 1942-ben megjelent *Budapest története I.* kötetében is. Ugyanitt *Alföldi András* és *Nagy Lajos* fejeze-

tei máig ható érvénnyel rajzolták meg a római kor bizonyos időszakait, míg *László Gyula* (1910–1998) a népvándorlás kor és a honfoglalás kor vázlatát adta. Összességében azt mondhatjuk ennek a korszaknak a kutatásáról, hogy a kor színvonalán állóan modern, amelynek a II. világháborút követően sok esetben nem volt folytatása. A két háború közötti időszak kapcsán mindenképpen megemlítenő, hogy a 19–20. század fordulóján még a viták keresztüzében álló magyarországi „palaeolitik”, tehát az őskor képe is ekkoriban körvonalazódik, jórészt *Kadić Ottokár*, *Kormos Tivadar* s mások barlangokban végzett ásatásainak eredményeként, olyannyira, hogy 1935-ben *Hillebrand Jenő* (részben *Kadić* adatai nyomán) már a magyarországi őskor jó összefoglalását írhatta meg, főként persze a barlangi lelőhelyek alapján. A nyílt telepek közül e korban csak *Ságvár* és *Szeged-Öthalom* volt ismert. A két háború közötti időszak kutatása kapcsán azt mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a néhány őskori telepásatástól, valamint *Szabó Kálmán* Kecskemét környéki, késő középkori és *Csalogovits József* etei ásatásától eltekintve a települések kutatása szinte teljesen hiányzott. Ezért az őskor

kori régészeti kép is sok vonatkozásban, de a népvándorlás kori és a korai középkori is csak a temetők gyakran torzító adatain keresztül volt megrajzolható, s talán bevallhatjuk, hogy ezt a hiányt a magyarországi régészeti kutatás máig sem küszöbölte ki megfelelő módon.

Pedig akár ki is küszöbölhette volna. A II. világháborút követő időszak régészeti kutatása (az átmeneti negyvenes évek végét nem számítva ide) ugyanis sajátos körülmények között indult. Mivel Magyarország szovjet befolyási övezet lett, s az ország berendezkedése is szovjet típusúvá alakult, a tudományszakokban s az oktatásban is jelentős szervezeti átalakítások történtek. Ez közvetlenül azt jelentette, hogy egy abszolút hatalommal és lehetőségekkel rendelkező központi szervezetet, a *Múzeumok és Műemlékek Országos Központját* hoztak létre, amely ásatási lehetőségek, pénzkeretek és szakemberek fölött teljes joggal rendelkezett. Az egyetemi reform következtében, 1948–49-et követően megszületett az egységes muzeológia szak. Mindezeket követően s az állami tervezéssel teljesen párhuzamosan megszületett *A magyar régészet öt éves terve* az 1950–1954-es évekre (lásd az *MTA II. Osztályának Közleményei* 1.1. füzetében). Ebben a tervben egyrészt jól felismerhetők az illető időszakban jelentősebb szerepet játszó szakemberek elképzelései (többen, Alföldi András, Gallus Sándor, Foltiny István stb. elhagyták az országot), másrészt az aktuálpolitikai helyzethez való alkalmazkodásból származó feladatok, egy-két részletén kívül azonban maga a tervezet meglehetősen színvonalatlan. Néhány esetben olyan mértékű túltervezés történt, hogy az illető téma kutatása mindmáig nem zárult le (ebben a vonatkozásban elég csak Zalavárra utalnunk). Mindezek ellenére a tervezet esetenként pozitív következményekkel járt, így a római kutatásban, különösen, ami a limes menti kutatást illeti, valamint az Árpád-kori település-kutatásban, amely László Gyula és Méri István (1911–1976) kezdeményezése nyomán ettől az időtől kezdődött. A korábbiaknál szokatlanul nagyobb ásatási lehetőségek nyíltak a szovjet típusú berendezkedéshez szorosan hozzátartozó, nagyipari beruházások következtében (*Intercisa*, Tiszalök, de közvetve idesorolható Ózd-Stadion ásatása is stb.). A magyar régészet ezeket a lehetőségeket igazán nem tudta kihasználni, de végül is az egyetemi oktatás színvonalának 1956 után történő növekedésével (s az önálló régészet szak létrehozásával-visszaállításával), az 1958-ban létrehozott akadémiai *Régészeti Intézettel* – amely kezdetben csak kutatócsoportként működött – s azzal, hogy a vidéki múzeumok 1963-ban önállósultak, kétségkívül jelentős előrelépés történt. A 20. század második felének magyarországi régészeti kutatása teljesítményét tekintve sokszorosan meghaladja a korábbi időszak kutatását, ha ezt a meghaladást a harmincas-negyvenes évek színvonalát tekintve nem is értékelhetjük egyértelműen pozitívan. Mindenképpen jelentősnek kell ítélnünk a *Magyarország Régészeti Topográfiája* munkálatainak teljesítményét, ez az ötvenes évek végétől induló munka (amelynek elindításában jelentős szerepe volt a II. világháború után pesti egyetemi tanárrá lett *Banner János*nak)

azonban mostanáig csak az ország területének töredékével tudott megbirkózni (Veszprém, Békés, Pest, Komárom-Esztergom, Zala megyék nem is teljes területei). A nagyobb léptékű régészeti feltárások még mindig (egy-két kitartó szakember erőfeszítéseit nem tekintve) nagyberuházásokhoz kapcsolódnak, ezeknél pedig általában töredéke a régészeti információs anyag a tényleges tervátsáson megszerezhetőnek. A nagyberuházásoknál ugyanis a régészeti információk többségét tartalmazó felső réteget-rétegeket letakarítják, s így hiába nyerhető itt nagy felületen, például a települések esetében több adat a településszerkezetre, ha maga a település ténylegesen hiányzik. Ezért nem lehet még ma sem pontos képet rajzolnunk például az avar kori – nem avar! – települések szerkezetéről, illetve azok változatairól. Noha az utóbbi időben a települések alsó rétegeire vonatkozó adataink jelentősen gyarapodtak az ilyen ásatások következtében, pontosabb képpel csak ott rendelkezünk, ahol az ásató régész kitartása hozzásegített bennünket (Doboz vagy Kölked említhető jellemző példaként). Méri István fáradozása s kezdeményezése ellenére ma is a településkutatás az, amelyben a magyarországi régészetnek jelentős pótolnivalói vannak, tehetjük hozzá: minden korszakban. Ettől eltekintve megállapítható, hogy a jelenlegi magyar régészet – s ehhez a 20. század második felének kutatása nagy mértékben hozzájárult – jól körvonalazható képet tud rajzolni az őskortól a középkorig minden régészeti korszakról, s ez a megállapítás akkor is érvényes, ha ezek a rajzok a 20. század második felében túlméntek a régészeti adatokból levonható következtetéseken. Hogy ezt egy példán érzékeltessük: az Árpád-korból feltárt sírok száma jelenleg az egykor eltemetettek 0,26%-a, s a régibb korszakokat illetően (a honfoglalás kort kivéve) még ennél is rosszabb információs bázisra számíthatunk. Ha tudjuk, hogy régészeti módszerekkel az egykori kultúra mintegy 15%-a ismerhető csak meg, akkor ez az arány komoly figyelmeztetés a tekintetben, hogy mire és mennyiben használható a régészeti forrásanyag. A magyar régészet ma is túlságosan historizáló, e vonatkozásban a 19. század „nemzeti” régészetének követője, s ezzel olyan feladatokat vállal magára, amelyek régészeti módszerekkel nem oldhatók meg. Még az 1954-ben kiadott *Régészeti Kézikönyv* bevezetése is a következő – sajnos cáfolandó – kijelentéssel kezdődik: „A régészet történettudomány”. A régészet arra alkalmas, hogy jelenségeket térképezzen, s kísérletet tegyen a jelenségek időrendi helyzetének megállapítására. Ezen túl – de már ezekhez is – a régészeten kívüli módszerekre, más diszciplínákra van szükségünk. Így egyelőre nem csak tévesnek, de sok esetben károsnak is ítélnünk történeti rekonstrukciókat, s különösen érvényes ez akkor, ha ezek a rekonstrukciók valamilyen nemzeti történelemhez kapcsolódnak (ahol a rekonstrukciók elemei meglepően gyakran keltik azt a képzetet, hogy valami modernebb korszakhoz kapcsolódnak az éppen vizsgált helyett). Vonatkozik ez persze nem csak a magyarországi, hanem a szomszédos területek régészetére is.

VÍZI RÉGÉSZET

Gaál Attila

A MAGYAR VÍZI RÉGÉSZET KEZDETEIHEZ

A víz alatti régészet a Magyarországon folyó régészeti kutatások legszerényebb múlttal rendelkező, legfiatalabb ága. Létrejötté századunk nyolcvanas éveinek második felére tehető, s bármilyen meglepő is, nem egy előre elhatározott szakmai döntésnek, hanem egy véletlenszerű régészeti leletnek köszönhető, amely a Duna bölskei szakaszán került elő azon a korábban is ismert, de meg nem határozott lelőhelyen, amelyet a helyiek „*Templomos*”, a hajósok pedig „*Bölskei szikla*” néven emlegettek. Mielőtt azonban erre rátérnénk, essen néhány szó a víz alatti régészet lehetőségeiről egy olyan országban, amelynek nincsenek jó merülési lehetőségeket kínáló tengerei, legnagyobb állóvize a Balaton, folyóvizei zavarosak, a látótávolság többnyire 0–50 centiméter között mozog a mélység, a víz-hőmérséklet és számtalan más tényező függvényében.

Előrebocsátjuk, hogy – miután Magyarország történeti okokból tengerpartjait és folyóvizeinek jelentős részeit is elvesztette – nem foglalkozunk a határainkon túl talált vagy található hajóroncsok és régészeti leletek kérdésével. Látótávolságunkon kívül esik a magyar könnyűbúvárok egyik legnagyobb érdeklődéssel kísért vállalkozása, a Szent István csatahajó 1994–1997 közötti kutatása is, noha a nevezetes expedíció szervezői között ott találjuk a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1992-ben Szekszárdon létrehozott Búvárrégészeti Szakosztályát is. Igaz, tény az is, hogy a 151 méter hosszú, 28 méter széles büszke csatahajó katasztrófájának időpontja jócskán kívül esik a régészet 18. század elejében meghatározott időhatárán. Ugyanígy nem tárgyaljuk, csupán megemlítjük, hogy a kevés magyar búvárrégész elismeréseként könyvelhetjük el részvételüket a Görög- és Spanyolországban, illetve a Dél-Afriakai Köztársaságban folyó, kifejezetten tudományos érdekű víz alatti kutatásokban, hajófeltárásokon.

A VÍZ ALATTI RÉGÉSZET KÖRÜLMÉNYEI HAZÁNKBAN

Némileg kárpótolhat bennünket az elmaradt információkért azoknak a leleteknek sok ezer darabot kitevő mennyisége, amelyek honi vizeinkből kerültek elő a hazai régészet kezdeteitől napjainkig. Tudnunk kell azonban, hogy ezek többségét sajnos nem régész, hanem erőgépek, kotróhajók és markolók vagy a vak szerencse hozta felszínre. S ha mégis, akkor viszont az előkerülés körülményei különböztek erősen attól, ami megszokott a tengerekben, tiszta vizű hegyi tavakban, óceánokban dolgozó külföldi kollégák számára. Sajátos lehetőségeinknek köszönhetően nélkülöznünk kell a régész egyik legfontosabb megfigyelé-

si lehetőségét, a látást, a szemünk segítségével végzett információszerzést. Folyóinkban – főleg a régészeti leletek szempontjából leginkább számító Dunában – nagy a sodrás, a feltárt leletek elmozdulnak, bemérésük, rajzolásuk speciális módszereket igényel. Tavaink vize – ideértve a viszonylag tiszta vizű Balatont is – zavaros, a holtmedrekben és kisebb tavainkban nem egyszer 50–80 centiméteres lebegő vagy lágy iszapréteggel találkozunk. A Duna tolnai holtágában például a fél évszázada még minden helybéli által jól ismert, kiemelkedő falmaradványokat keresve több mint 120 centiméter mély iszapot mértünk, szinte a víz teljes szélességében. Az ilyen körülmények természetesen nagyon megnehezítik a feltárást, és számtalan megoldandó feladat elé állítják a kezdeti fellendülését követő visszaesés után napjainkban újraszerveződő hazai búvárrégészetet.

VÍZ ALATTI LELETEK, VÍZ ALATTI LELŐHELYEK

A folyókból, a tavakból, a kutakból, a mocsarakból és az iszapból eddig előkerült leletek kapcsán el kell mondanunk, hogy egyelőre még nincs elfogadott állásfoglalás arról, hogy valójában mi tekinthető víz alatti régészeti leletnek, illetve a víz alatti régészet körébe tartozó lelőhelynek. A Szekszárd-palánki török palánkvar kútjai vagy az M1-es autópálya nyomvonalán, Győr közelében feltárt római kutak például a feltárást során újra feltöltődtek vízzel, és a munka végső fázisa már víz alatt történt. Véleményünk szerint az ezekből előkerült tárgyak mégsem víz alatti, hanem hagyományos, szárazföldi régészeti leleteknek tekinthetők, hiszen a munka döntő hányada, valamint az adatfelvétel és a dokumentálás a szárazföldi feltárásokon megszokott módon folyt. Több ezerre tehető a mederkotrások és a sóderkitermelés során napvilágra került szórványleletek száma. Múzeumokat tölthetnénk meg a Dunaújváros és Paks közötti Duna-szakaszon előkerült őszállatcsontokkal, bronzkori, kelta, római kori, középső- és hódoltságkori leletekkel, melyek többsége sajnos a törvényi védelem ellenére elkallódik, vagy legjobb esetben is a múzeumoknál sokkal jobb anyagi helyzetben lévő magángyűjteményekbe kerül, hiszen ők állandó „örjáratot” tartanak a kotróhajók között, és minden adminisztrációt mellőzve, azonnal és készpénzzel fizetnek. Ezek a tárgyak – ide értve még az 1999-ben Paksnál előkerült rendkívül nagy tudományos értékű, teljesen ép, lausitzi típusú bronzkori sisakot is – víz alatti leletek ugyan, de az esetek döntő többségében véletlenszerűen, soha nem tisztázható módon, hadi esemény során, révátkelés alkalmával, esetleg tulajdonosuk vízbe fulladása vagy egyszerűen a tárgy elvesztése következtében kerültek vízbe. Előkerülési helyük ezért nem számíthat további kutatásra érdemes víz alatti lelőhelynek. Annál inkább megbecsülendők és a törvény által biztosított minden védelemre jogosultak azok a – már valóban lelőhely értékű – objektumok (hídmарadványok, épületek, erődít-

mények vagy például császárkori vaseszközökből, 5. század eleji kerámiaedényekből vagy török rézedényekből álló hajórakományok stb.), amelyeknek adattárból, szakirodalomból, sajtóból vagy visszaemlékezések útján való összegyűjtése és lelőhelyük minél előbbi azonosítása halaszthatatlan feladatunk. Említést érdemlően sikeres munkát végzett ezen a téren a Régészeti Társulat Búvárrégész Szakosztálya Régészhallgatói Búvárcsoportjának két tagja: Szabó Gábor és Tóth János Attila. Lelőhely-kataszterükben a fellelt szórányleletek sokasága mellett összegyűjtötték és adatolták azokat a lelőhelyeket, amelyek vagy már ismertek vagy merülés útján pontosíthatók voltak. Ugyanakkor számba vették a kéziratuk elkészültéig, 1994-ig Magyarországon végzett búvárrégészeti módszerekkel végzett munkálatokat is. Elmondhatjuk, hogy a kis számú feltárás mellett máig is ez az – azóta már természetesen bővítést igénylő – adatbázis a hazai víz alatti régészet egyik legígéretesebb produktuma.

VÍZ ALATTI FELTÁRÁSOK MAGYARORSZÁGON

Könnyűbúvárok közreműködésével Magyarországon először a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum folytatott szabályos régészeti feltárást 1986–1996 között Bőlcskénél a Duna medrében. A folyam jobb oldali főágának partjára épített római kikötőerőd (Kr. u. 4. század eleje) fontosságát növeli az is, hogy a talált falmaradványok és omladékok kisebb részben Nagytétény (*Campona*), nagyobb részben Óbuda (*Aquincum*) térségéből ideszállított, másodlagosan beépített oltárköveket és síroltárokat is magukba foglaltak. (7. kép) Az itt előkerült feliratos köemlékek –

amelyek a bőlcsei Soproni Sándor Kőtarban, valamint a szekszárdi múzeum előtt tekinthetők meg – száma mára már meghaladja a negyvenet, a romok kiemeléséből származó apróleletek – zömében pénzérmék – száma pedig a százat, és félszáznál több a bélyeges téglák száma is. Az óbudai eredetű kövek szinte kivétel nélkül *Iuppiter Optimus Maximus Teutanus* tiszteletére, a helybeli *duumvirek* által a Kr. u. 3. század első felében készítettet oltárok, melyek mind a *civitas Eraviscorum* kutatásának új, egyben nagy érdeklődést kiváltó forrásai.

A pontonokból összeállított merülőbázisról a dunaújravárosi Dunaferri Búvárklub és Bőlcse község segítségével végzett búvárrégészeti munka nagy nehézségekkel folyt a 7-8 km/h sebességű áramlás és sokszor nulla méteres látótávolság mellett. Nem egyszer előfordult az, hogy mire az oltárkö kiszabadításán egy órán át dolgozó búvár váltótársát a biztosító kötéllal a munkaterületre leengedték, addigra a fenéken viharszerűen sodródó homok újra betemette a leletet. (8. kép) A novemberi és a decemberi merülésektől eltekintve fényképezni vagy videofelvételt készíteni nem lehetett, de a jéghideg és így viszonylag algamentes vízben készített felvételek is csak a szakemberek számára értékelhetők. A felszíni régészeti módszerek ilyen körülmények között csaknem alkalmazhatatlannak, a kutatást végző csak a tapintásra hagyatkozva, „ujjaival látva” végezhetette feladatát, és a hagyományos mérés és rajzolás módszere is legtöbbször csődöt mondott. Az így leszárt tapasztalataink alapján elmondhatjuk, hogy hazai vizeinkben bármiféle régészeti feltárást ma már csak a világszerte elterjedőben lévő magnetométeres, valamint a területen kereszt- és hossz-szelvények mentén, SEISTEC^{TM} mérőműszerrel végzett kutatás együttes alkalmazása után szabad megkez-

7. Az 1986–1996 között felszínre hozott római oltárkövek egy csoportja a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum előtti téren

8. Búvár-régészek római oltárkövet emelnek ki Bölcskénél, 1988-ban

deni, mert segítségükkel már a merülés és a feltárás megkezdése előtt tisztázható a falak helye és iránya, a nagyobb tárgyak helyzete, az egymáshoz és a parthoz való viszonyuk és távolságuk. A Duna Adony (*Vetus Salina*) melletti kis holtágában, hét méterrel a víz szintje alatt sóderkotrás és mederrendezés során előkerült szarkofágmaradványok és feliratos, domborműves sírkövek 2000 nyarán megkez-

9. Kőemlékek mentésének kezdete *Vetus Salina* római ala tábor közelében, az adonyi Holt-Duna ágba, 2000 júniusában

dett feltárása során már figyelembe vettük a bölcseki tapasztalatokat. (9. kép)

A két időpont – a bölcseki és az adonyi munkák kezdete – között az ország több pontján is folytak próbálkozások – elsősorban a római időszakból származó, esetenként középkori – víz alatti lelőhelyek lokalizálására. Ilyen munkák folytak többek közt az óbudai Hajógyári-szigetnél a római híddal kapcsolatosan, Szegeden a Tiszában egy római kőemlékekkel megrakottan elsüllyedt sószállító hajó felkutatására, és a Győr térségében lévő, korábról már ismert lelőhelyeken. Lébényszentmiklóson a Barátföld-pusztai kavicsbányában, a máriakálnoki kavicsbányában és a Kún-sziget–Toronyvár-dűlőben római objektumokat, a Balaton északi partján pedig az Árpád-kori *Losta* falu maradványát keresték könnyűbúvárok régészeti irányítás mellett. A bölcseki kutatásokat követő kezdeti felbuzdulás során a Magyar Búvárszövetség főtítkárának segítségével lépések történtek a régészhallgatók búvárképzése és a búvárok régészeti ismeretekkel történő ellátása terén is. Az előkerülő víz alatti régészeti leletek nyilvántartásba vételéhez pedig a lelőhelyek adatait rögzítő adatlap készült. A biztató próbálkozások azonban részben anyagi okokból, részben pedig a mindkét oldalról tapasztalható érdektelenség miatt lassan-lassan elhaltak.

Így történt, pedig víz alatti régészeti emlékeinkre a víz természetes romboló hatásától kezdve az illegális búvártevékenységen át a mederkotrásig számtalan veszély leselkedik. Napjainkban ezek közül leginkább a Duna főmedréhez közeli parti területeken vagy a holtmedrek közötti részekben meginduló kavics- és homokkitermelés látszik fenyegetőnek. A kotrási vállalkozók lassan kiszorulva a Dunáról, a korábbi élő ágak rehabilitációja címén e parti részekre tették át működésüket, kitermelés alá fogva ezzel a sokszor több méternyi sóder alatt megbújó régészeti lelőhelyek területét is.

VÉLEMÉNYEK ÉS ELLENVÉLEMÉNYEK

Végül szólnunk kell néhány alapvető tévedésről, melyet gyakran hallhatunk – olykor szakemberek szájából is – a víz alatt lévő régészeti leletekkel kapcsolatban. Nem egyszer hangzik el az, hogy a régészeti leleteket nem kell feltétlenül feltárni, mert a víz alatt teljes biztonságban, örök időkre védve vannak, míg felhozataluk a biztos pusztulás. A víz, a mocsár, a tőzeg tartósító hatása sokszor valóban csodálatos, de nem minden anyag vonatkozásában. Míg a bőr, a fa, a csont és esetenként egyes textiltípusok is jól viselik az állandó vizes közeget, addig bizonyos fémek – főleg az égett vastárgyak – akár néhány évszázad alatt elpusztulnak, s az utóbbiak vasmagja helyén sokszor csak egy bűzös lével teli, oxiddal körbeágyazott üreg marad. A bölcseki mészkő oltárköveken a hajók aljának vasalása által okozott sérülések mellett jól látható például az a repedéshálózat, amelyet a víz hőmérsékletének állandó ingadozása idézett elő, nem beszélve azokról a sérülésekről, amelyeket az em-

A LÉGIRÉGÉSZET MAGYARORSZÁGON

Visy Zsolt

beri beavatkozások – a jeges áradások idején végzett robantások – okoztak. Míg az erőd falazásakor a fortyogó mészhabarcsba beejtett, római kőműveskanálról kopásmentes hengeres fa nyele és ugyancsak vadonatúj, fémtisztán előkerült pengéje alapján az is megállapítható, hogy tulajdonosa szinte már az első napon elvesztette azt, addig a bronz pénzérmék közül jó néhány annyira oxidálódott, hogy meghatározása is nehézségekbe ütközött. Bár a példák sokszor egymásnak ellentmondóak, mégis meggyőződéssünk, hogy a víz nem természetes közege a régészeti tárgyaknak, ezért minél előbb fel kell tární és a szárazföldi leleteknél is gondosabban konzerválni kell őket.

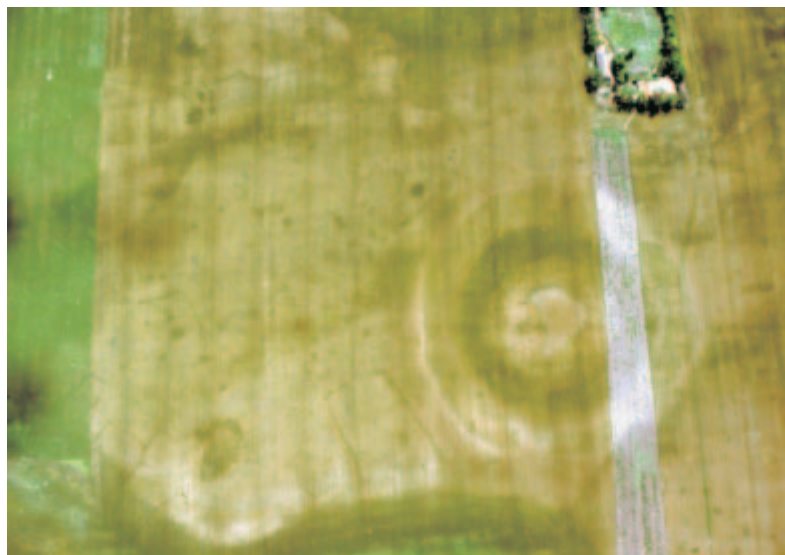
Többször – főként egy-egy olyan nagyobb port felverő lelet, mint például a Visegrádnál talált arany tányér előkerülését követően – felmerült az 1526-ban elvesztett királyi hajók megkeresésének igénye is. Ennek az elképzelésnek napjainkban is vannak szószólói. Tudnunk kell azonban, hogy a Duna sodrása még az alsó szakaszokon is olyan nagy, hogy egy elsüllyedt és vízzel telt fém hajótestet is képes szinte órák alatt több tíz kilométernyi távolságra sodorni. Még ha figyelembe vesszük is azt, hogy a 17. századi, gátak által a mai módon még össze nem szorított folyam a mainál lassabb tempóban haladt, a hegyek közötti visegrádi szakaszon mindez aligha volt érvényes. A hajók felkutatásához sok-sok négyzetkilométernyi területet kellene átvizsgálni, ami a mai technikai lehetőségek mellett szinte lehetetlen. Nagy valószínűséggel csak a szórvány (és kotrási) leletek fokozott figyelemmel kísérése, s az azok nyomán megindítható, gondos víz alatti munka vezethet ebben a kérdésben eredményre.

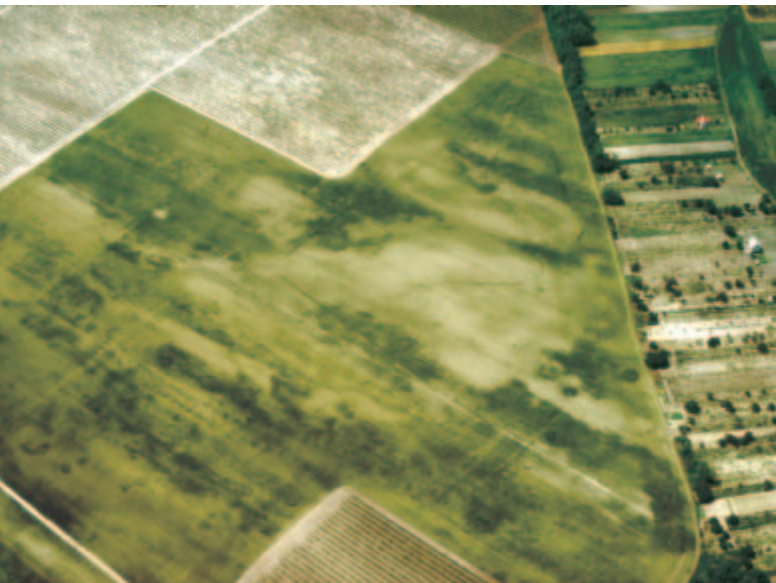
A VÍZ ALATTI KUTATÁSOK JÖVŐJÉRŐL

A fentiekben vázolt számos nehézség és negatívum ellenére is biztató jelnek látszik a magyar víz alatti kulturális örökség tekintetében a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának azon szándéka, amely szerint hazánk is csatlakozni kíván ahhoz az UNESCO vezetésével megkötendő nemzetközi egyezményhez, amely nem csupán a tengerek mélyén található, hanem azon túl minden a folyókban, tavakban, iszapban és mocsárban lévő régészeti leletnek, így a magyarországi régészeti objektumoknak is biztosíthatja majd a megkívánt védelmet. A magyar álláspont kidolgozására a minisztérium 1999 végén szakértői munkacsoportot hozott létre. Ennek feladata az UNESCO tervezetének áttanulmányozása, valamint a magyar viszonyok és igények szerinti módosításokra tett javaslatok megfogalmazása volt. A jövő nem kevésbé fontos feladata a régészek és a restaurátorok víz alatti munkákra való képzésének és a bűvárok régészeti munkákra való felkészítésének a megszervezése. Meg kell teremtenünk ugyanakkor a víz alatti régészeti lelőhelyek feltárásához szükséges anyagi bázist, és az eddig periférián tengődő bűvár régészetet a magyar archeológia édes gyermekévé kell fogadnunk.

A 19. század végének nagy újításai közé tartozik a léghajó és a repülőgép feltalálása és alkalmazása, amivel az emberiség sok ezer éves vágya vált valóra. Az addig csak hegyek ormáról, magaslatok tetejéről végzett megfigyelések immár bárhol, bármilyen magasságból lehetségessé váltak, az addig csak képzeletből megfestett táj- és városképeket a személyes megfigyelések alapján is el lehet készíteni. A fényképezés terjedésével a kiemelkedő helyekről készített felvételek is sokasodtak, a 19. század végén pedig megjelentek a léggömbökről készített fényképek, az igazi légi felvételek előfutárai. Mint sok más újítás esetén, ebben a tekintetben is a katonai alkalmazás volt az úttörő. Az I. világháború idején hamar rájöttek a légi felderítés jelentőségére, és természetesen arra is, hogy a látványt fényképen rögzítsék. A magasból való megfigyelés és fényképezés új tudományos távlatokat nyitott, az új módszer szakemberei kifejlesztették az optimális feltételeket, megtanulták, hogy mikor, milyen magasságból és milyen időben lehet a legjobb eredménnyel dolgozni. Természetesen arra is hamarosan rájöttek, hogy a magasból nagyon sok olyan dolog is látszik, ami a föld felszínéről nem, és arra is, hogy a magasból nézve a szétszórtan megfigyelhető jelenségek értelmes egészé állnak össze, olyan összefüggések válnak nyilvánvalóvá, amelyekre a felszíni megfigyelések soha nem nyújtanak módot. Többek között régi korok részben vagy egészében eltemetett maradványaira, jelenségeire is felfigyeltek. **(10. kép)** A légi régészet így az I. világháború egyik, kivételesen dicsőre méltó eredményének tekinthető. Ennek a kornak a pilótái voltak azok, akik elsőként észleltek, rögzítettek régészeti nyomokat, és akik a polgári életbe visszatérve elsőként kezdtek foglalkozni régészeti jelen-

10. Késő neolitikus vagy kora rézkori körárok és sánc
Jánoshida-Portelek határában

11. Brigetio-VI, VII. menettábor Szöny határában

ségek tudatos, tudományos célú légi felderítésével, rögzítésével és kiértékelésével.

A légi régészet úttörői a húszas és a harmincas években fejlesztették ki kutatási módszereiket. Európa mellett első-sorban az afrikai és a közel-keleti sivatagos területek eltemetett romjainak a felderítésén dolgoztak. A ma már klasszikusoknak számító *Th. Wiegand*, *A. Poidebard*, majd *O. G. S. Crawford* mellett feltűnt *Stein Aurél* is, aki 1938-ban, 76 éves korában kezdte meg Irakban a római limes és más régészeti emlékek nyomainak légi felderítését. Magyarországon is hamarosan, a nemzetközi fejlődéssel szinte egy időben indultak meg a légi régészeti kutatások. Úttörő szerepet játszott *Radnai Lőránd*, aki 1938-ban napvilágot látott közleményében elsőként írta le Magyarországon a légifotózás sajátosságait, régészeti hasznát és a sikeres megfigyelés alapfeltételeit. Két évre rá megjelentek az első, tudományosan értékelt légifelvétel az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain, amelyben bebizonyította az elmélet helyességét, és megmutatta, hogy a módszert hazai körülmények között is eredményesen lehet alkalmazni.

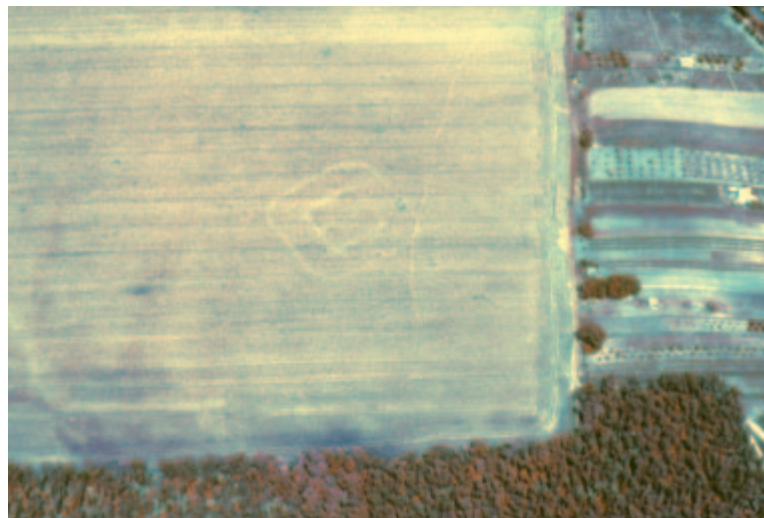
Az új lehetőségre hamar felfigyeltek a régészek, és alig néhány év múlva *Radnóti Aladár* közölt jó minőségű, régészetiileg értékelhető felvételeket a Meszes hegység gerincén húzódó *daciai* limesről készített munkájában. A háborús körülmények segítették a régészeti légifényképezés fejlődését, de egyben gátjává is váltak. Célzott, tudományos igényű felderítő repülésekre nem igen került sor, de a hadsereg által készített, nagy mennyiségű és jó minőségű felvétel régészeti kiértékelésének nem volt akadály. Ilyen jellegű kutatómunkát végzett *Neógrády Sándor*, aki hosszú éveken át gyarapított jelentős légifelvétel-gyűjteményét az utolsó lehetséges pillanatban, 1950-ben közölte. Csak sejteni lehet, mi minden tartozhatott még anyagába, amely azonban a megváltozott feltételek miatt nem válhatott közkinccsé. A gyanakvásra épülő kommunista rendszer

megengedhetetlennek tartotta az ország területének átfogó szemlélését, és a légi felderítés minden ágát a legszigorúbb katonai titkok kategóriájába utalta.

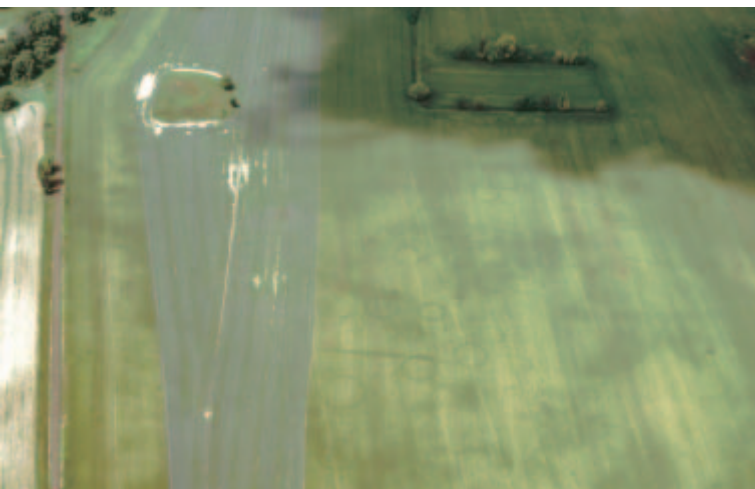
A politikai és az adminisztrációs gátak a hetvenes években gyengültek meg annyira, hogy a katonai felderítés mellett – természetesen az előírások szigorú betartásával – megindulhatott a gazdasági célú légifelvétel készítése is. Az itt nyíló keskeny résen sikerült a régészeti célú felvételek készítésére is sort keríteni, de ezek tudományos értékét sokszor teljesen lerontotta az a tény, hogy szakmailag nem optimális időben és feltételek mellett készültek, hanem úgy és akkor, amikor a repülésre sor kerülhetett. Mód nyílt viszont a topográfiai vagy a gazdasági célból készített felvételek jelentős hányadának az átnézésére, amelyek igen szép számban örökítettek meg jól felismerhető módon régészeti jelenségeket is.

Kiemelkednek ezek közül azok a még a negyvenes évek első feléből származó képek, sorozatok, amelyek a Duna teljes magyarországi szakaszát vagy más helyszínt örökítették meg. Ezeken néha még olyan jelenségek is tisztán látszanak, amelyeket azóta épületek, gyárak fednek vagy ahol az intenzív gazdálkodás eltüntette azokat. Az ötvenes években és a később készített sorozatok is rendre értékes eredményekre vezettek, és még ezután is vezethetnek, hiszen a mérőkamerával, függőleges tengellyel felvett sorozatok gondos átnézése számos újabb felfedezést eredményezhet. Idővel fokozatosan enyhültek a légi fényképezés feltételei, előbb a szigorú szabályok enyhébb alkalmazásával, majd pedig, a demokratikus fordulat után, a térképek és bizonyos felvételfajták nyílttá tételével. A korábbi szabályozás szerint csak azt lehetett lefényképezni, amit a régészet már felderített, ami ismert lelőhely volt. Ez lehetlenné tette a régészeti kutatórepüléseket, amelyeknek éppen új régészeti jelenségek felderítése és képi rögzítése a célja. Az új szabályozás megengedi nagyobb területek berepülését és a felfedezett jelenségek szabad fotózását, így tehát a mai hazai rendszer legfontosabb mutatóit tekintve

12. Annamatia-9 őrtorony a limes-úttal Dunakömlőd határában

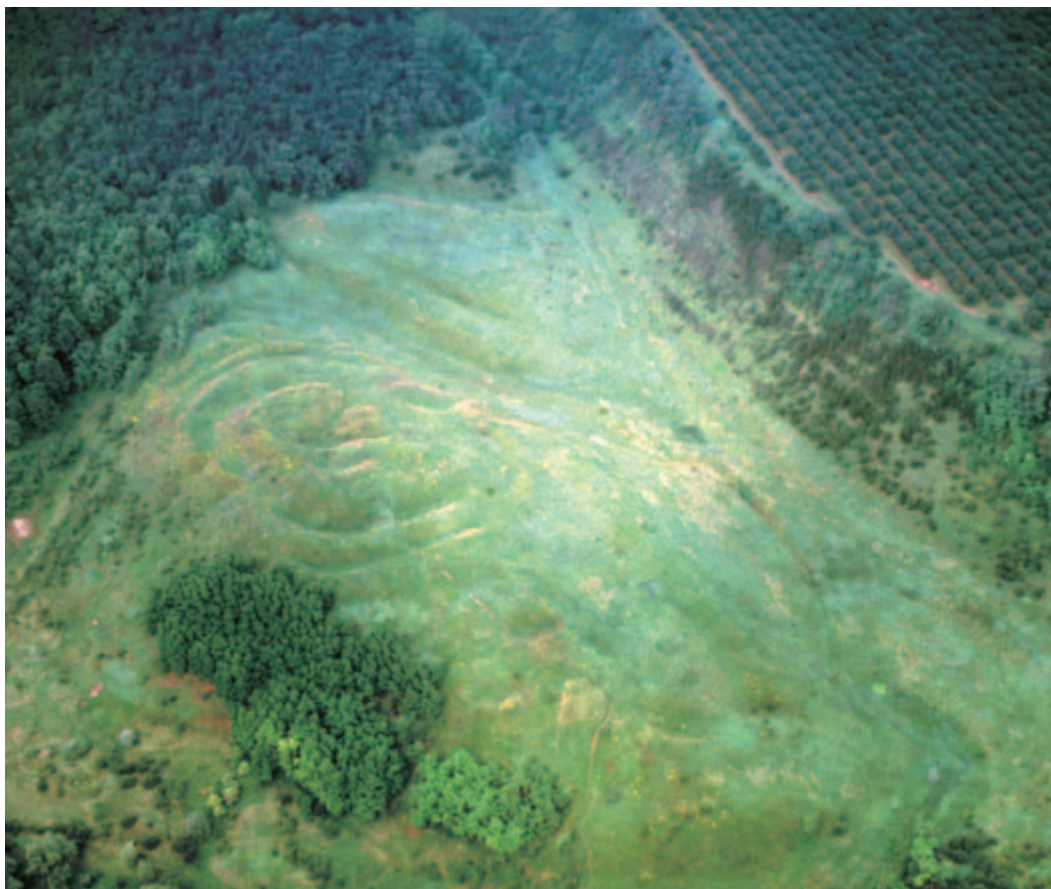
13. Római kori halomsírok Écs határában

megfelel a legtöbb európai országban alkalmazott szabályrendszernek. (11. kép)

A régészeti jelenségek magasságból való észlelésének az az alapja, ami a régészeti ásatásoknak is: az egyszer megbolygatott föld nagyon sokáig, szerencsés esetben akár évezredekig keresztül is megőrzi ezeknek a beavatkozásoknak a nyomait, „emlékszik” rájuk, és ezt színével, tömörségével, összetételével és nedvességmegtartó képességével éri el. Ahogyan a szelvények metszetében feltáru-
 nak a rétegek,

ugyanúgy különíthetők el az emberi beavatkozás nyomai a föld felszínéről készített felvételeken. A légi felvételeken azonban mást és többet is lehet látni, mint egy ásatási metszetben. Mivel az emberi beavatkozás által érintett talaj eltér környezetétől, sokszor a növény- vagy a hótakaró is utal a mélyben rejlő eltérésekre. A betöltődött gödrök, árkok humuszban gazdagabb, televevényes talajában az átlagosnál jobban fejlődnek a növények, az épületfalak köves-habarcos sávjában pedig gyengébben. (12. kép) A humuszban gazdagabb talajban több a mikroorganizmus, amelyek hőt is termelnek, és ez olykor már elegendő, hogy éppen csak az egykori gödrök foltjaiban, árkok vonalában olvadjon el a frissen esett, vékony hótakaró. A növények közül a gabonafélék a legalkalmasabbak a mélyben rejlő régészeti jelenségek megmutatására. Könnyű belátni, hogy az átlagostól való pozitív és negatív eltérések színben, fejlődési és érési fokozatban, gyakran pedig magasságban is megmutatkoznak. A kis méretű különbségeket a szárazság mintegy előhívja, hiszen ilyenkor a növények valóban a gyökérzetük által elérhető nedvesség- és táplálékforrásokra vannak utalva, és ezek igen nagy mértékben eltérhetnek egymástól köves vagy humuszban gazdagabb talajban. A csekély magassági eltérések csakúgy, mint minden más olyan régészeti jelenség, amely a felszín domborulatában is megmaradt, a felkelő vagy a lenyugvó nap sugarainak sűrűlőnyében árnyék formájában megörökíthető.

A légi felderítés egyre fontosabb szerepet játszik a régé-

14. Dombtetőn épült középkori sáncvár. Galgahévíz–Szentandrás part

15. Római tábor. Sárszentágota

szetben. Jellegénél fogva nem csak egy régészeti lelőhely azonosítására, hanem sokszor kiterjedésének, struktúrájának és így térképezhető alaprajzi sajátságainak a meghatározására is alkalmas. Egyes szabályos alaprajzi rendszerekből, alaki vonásokból gyakran a régészeti objektum korára is következtetni lehet. **(13. kép)** A függőleges tengellyel készített légifelvétel térképre való szerkesztése, a látott jelenségek azonosítása nem okoz különösebb gondot, a ferde tengellyel, erős rövidüléssel készült felvételeket régebben csak bonyolult eljárásokkal lehetett térképre vinni. A számítástechnika e tekintetben is áttörést hozott, hiszen néhány pont meghatározása után a térinformatikai programok a többit elvégzik, a digitalizált képi tartalom pedig akár közvetlenül is beépíthető a megfelelő térképlapra. **(14. kép)**

A 20. század utolsó évtizedében Magyarországon is hihetetlen mértékben felgyorsult a légi régészeti kutatás. Légifelvétel ezrei készültek, hazai és nemzetközi együttműködésben több jelentős program indult vagy valósult meg a térinformatikai kutatásban, a légi régészet technikájának és gyakorlatának az elsajátításában, légifotós adatbázisok kiépítésében. A régészeti topográfia – a régészeti lelőhelyek országos nyilvántartása – felgyorsításának legfontosabb eszköze a légi régészet, és a több intézmény részvételével épített egységes régészeti adatbázis már nem a távoli jövő reménye csupán. **(15. kép)**

AZ ÖRÖKSÉGVÉDELME SPECIÁLIS TERÜLETE: A VÁROSI RÉGÉSZET

Zsidi Paula

A vidéken és a városban végzett régészeti tevékenység már a tudományág kezdeti szakaszában lényegi különbségeket mutatott, bár az európai régészetben ismert „városi régészetről” csak az 1970-es évek közepétől beszélhetünk hazánkban. Városi régészeti tevékenység folyik ma már Budapest mellett minden olyan történelmi várossal ren-

delkező vidéki városban is, ahol a városfejlesztés értéktartó folyamatával együtt a múlt emlékeinek értékméntése párhuzamosan folyik (többek között Pécs, Sopron, Szombathely stb.).

A városi régészeti kutatásokra többnyire a városfejlesztéssel kapcsolatos munkák következtében kerülhetett sor. Ez Budapest, s ezen belül is elsősorban Óbuda területén jól nyomon követhető. *Aquincum* polgárvárosa városfalának építkezési célra való kitermelése jelentette azt a motívumot, amely a polgárváros feltárásának megindulását eredményezte. Ekkor, a 19. század 70-es, 80-as éveiben születtek az első – központi rendelkezés híján – helyi érdekű rendeletek az Óbudán előkerülő emlékek védelmére azok „*elkallódásának megakadályozása érdekében*”. Egy ugyancsak fővárosi, 1928-ban született rendelet pedig már nemcsak a leletek beszolgáltatásáról ír, hanem arról, hogy az előkerült emlékek „múzeum részéről történő vizsgálatáról is gondoskodni kell,” akár a munkálatok egy hétre történő felfüggesztése árán is.

A városi régészetben látványos fordulatot hozott a 70-es évek közepe, amikor az építkezéseken általánossá vált a gépi földmunka. Az építkezések földmunkáinak üteme felgyorsult, ami a régészeti örökséget fokozott veszélynek tette ki, a feltárások számát pedig jelentősen megnövelte. **(16. kép)** A régészeknek szembesülniük kellett a ténnyel, hogy a régészeti kutatás a beruházás részévé vált. Európa nyugati részén ez a folyamat már korábban lezajlott, s régészeink a nemzetközi kapcsolatok révén, a tapasztalatcserék során tájékozódtak a városi régészet korszerű módszereiről. Köln, Bonn, London történelmi városságainak megóvása példaképpül szolgált a hazai gyakorlat kialakulásánál. Időközben Magyarország sorra csatlakozott a történelmi városságok megóvásáról, a régészeti örökség védelméről alkotott európai konvenciókhoz, egyezményekhez. Az egyezményekben rögzített elvárások és normák – így például az 1992-ben aláírt, hazánkban 2000-ben kihirdetett máltai egyezményben foglaltak – már az 1997. évi CXL. törvényben is megfogalmazódtak, s még hangsúlyosabban jutottak érvényre a 2001. évi LXIV. törvényben.

Történelmi városságjaink megóvása tekintetében különösen nagy veszélyt jelentett a 90-es évek elejétől megjelenő magánberuházások igen nagy száma. Szerencsére a korábbi évtizedek tapasztalatai alapján zajló előkészítő munka, a folyamatosan gyűjtött adatokból összeállított naprakész adatbázis, a folyamatos technikai fejlesztés és más európai nagyvárosok tapasztalatainak felhasználása segítette nagyobb veszteség nélkül átvészelni ezt az időszakot. Biztos pénzügyi alapokra került a régészeti örökség védelme az 1997. évi CXL. törvény, majd a 2001. évi LXIV. törvény életbelépésével, amely különösen a városi régészetben állandóvá vált feltárási kampány zökkenőmentesebb elvégzését segítette. A kor követelményeinek megfelelő színvonalú városi régészeti tevékenység végzéséhez, a fentiek mellett, több szakképzett, a városi régészetben gyakorlattal rendelkező szakemberre, valamint a városi régészettel foglalkozó intézmény szakmai struktúrájának átalakítására van szükség.

16. Városi ásatás Óbudán az 1980-as években, az aquincumi katonaváros területén

A VÁROSI ÁSATÁS SPECIFIKUMAI

A városi feltárásnak több olyan különleges ismérve van, ami megkülönbözteti a beépítetlen területeken, nagy volumenű beruházások előtt folyó „zöldmezős”, illetve az ún. tervásatástól: elsősorban az építkezés, a beruházás üteme határozza meg a munka kezdetét és sajnos gyakran az időtartamát is. A feltárások üteme tervezhetetlen, s a kutatás többnyire nem a tudomány fejlődésének ütemében zajlik, folyamatos kapcsolattartás szükséges a vonatkozó építési hatósággal és a területi főépítésszel, bizonytalan, sokszor nem egyértelműen értelmezhető az adó- és a munkajogi háttér. A legnagyobb problémát talán a feltárások során felhalmozott nagymennyiségű leletanyag konzerválása, nyilvántartása és raktározása jelenti.

Az értékmentés mellett a városi régészet másik lényegi kérdése a tudományos kutatás szempontjainak érvényesítése. Az egymástól elszigetelten zajló és összefüggésben nem álló építkezések tetszőleges menetét nem tudományos elvek szabályozzák. Az építkezéshez kapcsolódó feltárások eredményei csak egy, a múzeumban lévő, ott a várostörténeti kutatás megindulása óta felhalmozott adatbázisba illesztve nyerik el értelmüket, válnak történeti forrássá. A városi régészetben meghatározóak a történeti korszakok topográfiai kutatási programjai, amelyekre kellő szintű szervezettséggel az új, egymáshoz látszólag nem kapcsolódó eredmények is felfűzhetők. A Budapesti Történeti Múzeumban például ún. „területi referensek” végzik a topográfiai programok irányítását, biztosítva az adott területi egységen belül a tudományos szempontok érvényesülését. A területi referensek felügyelik térségük valamennyi feltárását, párhuzamosan folyó feltárások esetén több régész munkáját irányítva, koordinálva.

A városi régészet módszere hasonlít egy „kirakós játékra”. Egy-egy tudományos felismerés sokszor évek kitaró munkájaként született, apró részeredmények összeillesztése nyomán alakul ki. A látszólag összefüggéstelen, apró adatok dokumentálva, térképre rajzolva, előbb-utóbb értelmezhető tudományos információvá válnak. Nemegyszer előfordul, hogy egy őskori telep, temető vagy egy-egy római kori, illetve középkori épület különböző részletei évek vagy évtizedek múltán kerülnek elő, válnak használható történeti forrássá. A feltárás általában az utolsó és meg nem ismételhető lehetőségét jelenti a lelőhelyről begyűjthető információk dokumentálásának. Ezért az elpusztuló emlékek esetében a lehető legteljesebb körű feltárássra kell törekednünk. Ebben segítik a városi régészt az archaeometria módszerei (archaeozoológia, archaeobotanika, dendrokronológia, archaeomagnetika stb.), melyek alkalmazása az elmúlt időszakban egyre általánosabbá vált.

A VÁROSI ÁSATÁS ÉS A VÁROSRENDEZÉS

A városrendezés és a városi régészeti örökség védelméért felelős intézmények folyamatos kapcsolattartása kölcsönösen segítségére lehet egymás munkájának. A városrendezés tervezési folyamatában a keretszabályozási tervek megalkotásánál már rendeletileg is figyelembe kell venni a terület régészeti jelentőségét. Ezzel megelőzhetők azok a „váratlan leletmentések”, munkaleállítások, amelyek nem is annyira váratlanok, de a kellő előkészítés hiánya miatt sok bosszúságot okoznak a beruházóknak és a régészeknek egyaránt. Egy-egy nagyobb, beépítésre váró terület régészeti arculatának megrajzolását, a pontos szakvélemény kialakítását még a beruházás megkezdése előtti próbafeltá-

17. Helyreállított műemlék városi környezetben, az aquincumi légitábor keleti kapujával

rások, ritkábban geofizikai felmérések s kivételes esetben légifotók segítik. Budapesten a kerületi önkormányzatok többsége és a fővárosi múzeum (BTM) folyamatos jó kapcsolata biztosította például, hogy a római kori provincia-székhely, Aquincum eddig ismeretlen topográfiai egységei váljanak ismertté Budaújlakon, a Filatorigátnál, a Csúcs-hegyen (Bp., III. ker. Óbuda). Szükséges lenne azonban a „monitoring”-rendszer folyamatos működésére, amely a régészeti jelentőségű területek aktuális állapotát rendszeresen vizsgálja, dokumentálja. Erre jelenleg csak a kiemelt jelentőségű területek esetében van lehetőség.

A modern európai örökségvédelem, ezen belül is a városi régészet európai gyakorlatához ma már hozzátartozik – a feltárások eredményeinek bemutatása mellett – a szakma és a nagyközönség, sőt a beruházók gyors tájékoztatása is a feltárások eredményeiről. (17. kép) E tekintetben példaképpen említhetjük az 1995 óta évente megjelenő, a főváros római kori városelődjének, Aquincumnak legújabb kutatási eredményeiről szóló sorozatát, az *Aquincumi füzeteket*. Az eredmények közzététele azonban nemcsak szorosan vett szakmai, hanem etikai kérdése is régészetünknek: „A kutatás nem öncél, minden kutatásnak csak annyiban van értelme, amennyiben a közt szolgálja.” (Korek József)

A RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉG VÉDELME MAGYARORSZÁGON

Nagy Mihály

A régészeti örökség fogalma új keletű, az 1997. évi CXL., ún. „kulturális törvény”-ben szerepel először hivatalosan. A köznyelv a régészeti *lelet* fogalmát használja a földből, vízből stb. előkerült olyan régi tárgyakra, amelyek forrást jelentenek a régészettudomány számára. Ez azonban nem szabatos, hiszen a lelet bizonyos esetekben csak ingó tárgyakra vonatkozott (az ilyenfajta szóhasználat egyes európai országokban szintén előfordul), az örökség viszont magában foglalja mind az ingatlan, mind az ingó emlékeket és – ami a forrásérték szempontjából még ennél is fontosabb – azok összefüggéseit is. *Báró Forster Gyula*, a *Műemlékek Országos Bizottságának* egykori elnöke a századfordulón írt összefoglaló munkájában – amelyet az ingó emlékekről szóló törvénytervezet készítése kapcsán állított össze – leleteknek nevezi a tudományos szempontból értékes ingó régészeti tárgyakat és a természettudományi szerzetlen és szerves maradványokat. Ezek, akárcsak a kincsek, jogi értelemben véve uratlan jószágok (*res nullius*). (18. kép)

Jogi szempontból élesen elkülönülnek ezektől az ingatlan és az ingó műemlékek. Az utóbbiak egyes korszakokban

18. Báró Forster Gyula

magukban foglalták a régészeti leleteket is, de Forsternél már csak (iparművészeti jellegű) műtárgyak és művészi alkotások értendők alattuk. A védelemre irányuló korábbi törekvések az előkerülő, gyűjteményben elhelyezhető tárgyakra összpontosították a figyelmet, nem pedig a lelőhelyre (ma már tudjuk, hogy a tudományos információk jelentős részét a leleteknek a lelőhelyen elfoglalt elsődleges összefüggései hordozzák). Ennek a szemléletnek egyenes következménye volt, hogy a földmunkák során előkerülő ingatlan régészeti emlékek ugyanolyan megítélés alá estek, mint egy álló épület rejtett részletei: nem számítottak uratlan dolognak, hanem a rejtő ingatlan dolog részének tekintették.

A KEZDETEK

Noha a régészeti leletek – néha tudományos igényű – magyarországi gyűjtéséről a 15. század vége óta rendelkezünk adatokkal, a hazai régészeti örökség intézményesített védelmének kezdeteivel csak a múlt század közepén találkozunk.

A középkor folyamán a földből előkerülő régészeti leletek közül – kevés kivételtől eltekintve – csak a nemesfém-ből készült tárgyaknak tulajdonítottak értéket. A régészeti örökség védelmének történeti alakulása során a leletek tulajdonjogáról alkotott felfogás változását is át kell tekintennünk. Annál is fontosabb ez, mert hosszú évtizedeken keresztül éppen a tulajdonjog korlátozása miatt nem sikerült törvényileg szabályozni a régészeti leletek védelmét.

Forster kifejti, hogy *„a tulajdonjog szerzésének eredeti módja az elsajátítás s ennek egyik faja a találs vagy lelés. Ez a kincsekre is vonatkozik, melyre tehát szintén áll az az észjogi szabály, hogy uratlan dolog az első elfoglalót illeti. Ámde ez ellenében áll azzal a közvetett eredeti szerzőmóddal, azzal a második szabállyal, mely a növedéket a földlog tulajdonosának ítéli és mely szabály a kincset növedéknek tekinti, és így azt a föld urának van legtöbb joga elsajátítani.”* Mivel a kincs megtalálója nem minden esetben volt azonos a föld tulajdonosával, ezért elméletileg mindketten egyaránt jogot formálhattak a kincsekre. Az olyan elrejtett tárgyak, amelyeknek tulajdonosa már nem volt megállapítható, ugyanolyan elbírálás alá estek, mint az örökös nélkül elhunyt személyek javai, azaz a királyi kincstárat illették. Ilyenformán a talált kincsek tulajdonjogáról e három fél érdekeinek figyelembevételével kellett dönten.

A magyar szakirodalomban a kincsek tulajdonjogával kapcsolatban legkorábbi adatként egy 1229-ben kiadott oklevelet említenek, amely tudósít arról, hogy egy kincs megtalálóját a váradi püspök bíraskodása elé idézték, mert – kötelességüket elmulasztva – a kincset nem jelentették be, és így a királyt meglopták. A középkorból és a kora újkorból egyéb adatokat is ismerünk, amelyek kincsek felleléről tudósítanak. Bár a részletek nem minden esetben világosak, annyi mégis megállapítható belőlük, hogy a földesúr – bizonyos esetekben a király is – igényt tartott a kincs egy részére vagy egészére.

A kincsleletekkel kapcsolatos magyarországi jogi eljárásokban új korszakot nyitott egy 1776-ban kiadott királyi rendelet. Ennek értelmében igyekeztek az osztrák joggyakorlatot meghonosítani Magyarországon is, így a talált kincs egyharmada az államkincstár, egyharmada a földesurat, egyharmada pedig a megtalálót illette. Mindez csak a kiemelkedő értékű nemesfém-leletekre vonatkozott; a 150 forintnál kisebb értékű kincsek egyharmadára a fiscus nem tartott igényt. Az 1777-es királyi rendelet foglalt így állást, ezért a kincs értékét a megtaláló és a tulajdonos között egyenlő részben osztották el. A tudományos szempontok figyelembevételét jelzi azonban, hogy az egyik kincsből néhány érmet megtartottak a császári és a királyi pénzgyűjtemény számára, de ezek anyagi értékét a magyar kamara a kincstárból kifizette a megtaláló és a tulajdonos számára. A harmadolás szokása meghonosodott Magyarországon, és egészen 1949 novemberéig fenn is maradt, noha a kincstárnak az egyharmadra vonatkozó igénye soha nem bírt alappal, mivel a királyi rendeleteket törvényként a magyar országgyűlés nem hirdette ki.

Az udvari kancellária 1798-ban kelt rendelete kimondta, hogy azontúl a 150 forintnál kisebb értékű vagy a pénzértékkel nem bíró régi pénzeket is be kell jelenteni. A kincs fogalmi kiterjesztésének a célja egyértelműen az volt, hogy a tudományos szempontból fontos régiségeket megszerezzék a császári gyűjtemények számára.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM MEGALAPÍTÁSÁNAK JELENTŐSÉGE

A felvilágosodás kori Magyarországon az önálló nemzeti kultúra megteremtéséért folytatott harc egyik kiemelkedő eseményeként tartjuk számon 1802. november 25-ét, amikor gróf Széchenyi Ferenc úgy döntött, hogy magángyűjteményét a nemzetnek ajándékozza. Ez a gyűjtemény – amelynek kormányzását az alapítólevél József nádorra bízta – képezte a mai Magyar Nemzeti Múzeum, illetve az idők során belőle kivált nagy országos közgyűjtemények alapját. Már Széchenyi gyűjteményében is voltak régészeti leletek, s ezek gyűjtése a múzeumalapítás után tovább folytatódott. A sistaróci (Sistarovecz, Temes vm.) leletnek a kamarához történt beadásakor a nádor 1813-ban közölte a helytartótanáccsal azt a királyi elhatározást, amely szerint a bécsi gyűjtemény által ki nem választott érmekből előbb a Nemzeti Múzeum, majd a Pesti Egyetem választhat (természetesen úgy, hogy a kiválasztott tárgyak értékét a múzeum, illetve az egyetem megfizeti a megtalálónak és a földbirtokosnak). Ez volt az első eset, hogy a Magyarországon előkerült leletekből két magyar közgyűjtemény tárgyakat választhatott ki. **(19. kép)**

1846 két fontos eseményről is emlékeztet. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kassai vándorgyűlésén Henszlmann Imre előadást tartott, amelyben felhívta a figyelmet a hazai régiségek megőrzésének fontosságára. Ebben az évben vezették be a Nemzeti Múzeumba a régé-

19. Gróf Széchenyi Ferenc portréja

szeti leletek maihoz hasonló, korszerű leltározási eljárását, amely az egy lelőhelyen előkerült leleteket együttesként kezelte, a pontos méretek írásos rögzítésével és a leltárkönyvi rajzokkal lehetővé tette a tárgyak egyértelmű azonosítását.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZEREPVÁLLALÁSA

A következő év elején a Magyar Tudományos Akadémia ülése felhívást fogalmazott meg a műemlékek védelméről. A védelem szorgalmazását indokolta az a körülmény, hogy a műemlékek már akkor is gyakran a fejlesztések vagy a közöny áldozatává váltak. Célként fogalmazták meg a „történeti érzék felébresztését, a hazai régi műveltség fényre derítését és a nemzeti becsület emelkedését.” Ekkor határozták meg először a védendő műemlékek körét: a nemzeti múlt (időben a szatmári békéig terjedő) azon ereklyéi, amelyek az egykori műveltség és fény felől tanúságot tesznek. Osztályai: épületek, faragványok, öntvények, halmok, festmények, vésetek, metszetek, fegyverek, bútorok, edények, ékszerek. A védelmet csak az akadémiai alapszabály keretein belül kívánták gyakorolni, de számítottak az állampolgárok hazafiúi kötelességére is.

A felhívás hatását jelzi, hogy a forradalom és szabadságharc idején, 1848. november 30-án Kossuth Lajos mint a Honvédelmi Bizottmány elnöke rendeletet bocsá-

tott ki, hogy a sáncépítési munkákat felügyelőknél a talált régiségeket a lelőhely és a mélység pontos feltüntetésével le kell foglalniuk a Magyar Nemzeti Múzeum számára, és jelentést kell tenniük a Magyar Tudományos Akadémia titkárának. A rendelet végrehajtásáról tanúskodnak a *Contra Aquincum* területéről a pesti sáncok ásása alkalmából a múzeumba szállított régészeti leletek. Erre az időszakra esik a rendszeres régészeti ásatások megindítása is: *Érdy János*, a Nemzeti Múzeum régiségtárának vezetője 1848 decemberében tárta fel a székesfehérvári királyi bazilika romjai között III. Béla és felesége, Antiochiai Anna sírját. (20. kép)

A forradalom és szabadságharc bukása után I. Ferenc József 1850. december 31-én kelt császári rendelete létrehozta az építészeti műemlékek felkutatására és fenntartására felállított bizottmányt (*Centralcommission*), amelynek hatásköre az egész monarchiára, így Magyarországra is kiterjedt egészen 1866 novemberéig.

A Magyar Tudományos Akadémia 1858. januári közgyűlésén indítványt terjesztettek elő a Történeti Osztály keretein belül működő, állandó *Archaeologiai Bizottmány* felállítására.

A műemlékeken az 1847-es felhíváshoz hasonlóan a szatmári béke előtt keletkezett „régiségtani becsű maradványokat” értették. Hamarosan döntöttek a Bizottmány kiad-

20. A székesfehérvári királyi bazilika 1848-ban Érdy János által végzett leletmentésének rétegsora. Varsányi János egykorú rajza

ványának – ez az első állandó hazai régészeti időszak kiadvány – az *Archaeologiai Közleményeknek* a megjelentetéséről is.

I. Ferenc József a válságba jutott osztrák abszolutizmus engedményeként 1860. október 20-án kiadta az Októberi Diploma néven ismertté vált birodalmi alkotmányt, amely a belső igazgatásban az egyes tartományoknak a korábbinál nagyobb önállóságot biztosított. Magyarországon visszaállították az 1848 előtti kormány szerveket, az 1861-ben összehívott magyarországi országgyűlés azonban visszautasította az Októberi Diplomát. (Ettől az időponttól kezdve a Centralcommission magyarországi tevékenysége is szünetelt). A Helytartótanács 1861-ben felszólította a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy állítson fel egy, a Centralcommissionhoz hasonló magyar bizottmányt. Ez nem történt meg, mivel az akadémia azt javasolta, hogy a kormány részvételével együtt alakítsanak állandó bizottmányt, mert az akadémia a kebelében felállított bizottmány révén nem akart kormányzati szervvé válni. A viták még négy éven át folytak, de az ügy megoldása elmaradt. Közben a régészeti leletek és kincsek, egészen 1867-ig, továbbra is Bécsbe kerültek, és a magyar gyűjtemények továbbra is csak a császári gyűjtemény után választhattak a leletekből. 1867-ben és 1868-ban a közlekedési miniszter megkeresése nyomán a vasút- és a csatornaépítések során előkerülő leleteket bejelentették a közigazgatási hatóságoknak, amelyek a munkálatok helyszínétől függően a Magyar Nemzeti Múzeumot vagy erdélyi társintézményét értesítették.

JOGSZABÁLYALKOTÁS

1869-ben Henszlmann Imre törvényjavaslata az ingó régiségekért is felelős *Országos Régészeti Felügyelőség* létrehozását, illetve a miniszter tanácsadó szerveként *Országos Régészeti Tanács* felállítását tűzte ki célul. A tervezetben előrelépés tapasztalható a proveniencia elvével kapcsolatban is: elsősorban még mindig a Magyar Nemzeti Múzeum választott a leletek közül, de utána sorra kerültek a vidéki múzeumok is. A vita évekig folyt a tervezetről, miközben a megyei régészeti egyesületek egyre határozottabban követelték, hogy a területükön talált leletek legalább részben kerüljenek gyűjteményeikbe. (21. kép)

Időközben az 1878. évi V. törvény cikk a büntetőtörvénykönyvről a 366. §-ban szabályozta a kincstalálás bejelentésének elmulasztását, illetve az előre be nem jelentett kincskeresést. Kincs fogalmán a törvénykönyv akár belső, akár régészeti értékkel bíró olyan régi tárgyat értett, amelynek jogos tulajdonosa semmi módon nem állapítható meg. A szabályozás indoka a múzeumi kiválasztási és megtartási jog biztosítása, illetve az államkincstár megkárosításának szankcionálása volt. A régészeti örökség védelme történetének szempontjából ettől kezdve a kincs fogalma – büntetőjogi értelemben – kiterjedt minden régészeti leletre is.

A Henszlmann által kezdeményezett törvényjavaslatot

1881. április 30-án tárgyalta a főrendiház. *Ipolyi Arnold* indítványt nyújtott be, amely az ingatlan emlékek mellett az ingó műemlékekre is kiterjesztette a törvény hatályát. „Trefort miniszter azonban fölöslegesnek tartotta a szöveg módosítását, mert a pénzügyminiszterrel egyetértőleg úgyszólván törvényjavaslatot szándékozik benyújtani, mely az ingó természetű műemlékekről szól. ...félni lehetett, hogy arra az esetre, ha... az ingó műemlékek is befoglaltatnak és ez által a magántulajdon korlátozására vonatkozó aggályok, mint ez a dolog természetéből folyik, még inkább tápot nyernek, a kedvező megoldás még az ingatlan műemlékekre nézve is, ha teljesen meg nem hiúsíttatik, kétségtelenül újra hosszú balasztást szenvedne” – emlékezett Forster.

Így – a javaslat megfogalmazása után több mint egy évtizeddel – 1881. május 24-én a műemlékek fenntartásáról szóló, XXXIX. törvénycikk az országgyűlés mindkét háza elfogadta, viszont az ingatlan és az ingó műemlékek védelmének útja ettől kezdve kettévált. A törvény a műemlékek közé sorolta a földben lévő, történeti értékű építményeket is (mai fogalmaink szerint a régészeti örökség ingatlan elemei), és előírta, hogy felfedezésük esetén a tulajdonos vagy a birtokos köteles azt bejelenteni a községi előljáróságon. A minisztériumnak kellett arról döntenie, hogy fenntartandónak nyilvánítja-e a műemléket vagy sem.

Forster a törvény gyengeségeként említi, „hogy a törvény a műemlék fogalmát csakis az ingatlanokra, az építészeti emlékekre és ezek tartozékaira szorítja, a mi helytelen, mert azt a fogalmat keltheti fel, hogy műemlék csakis ingatlan vagy legfeljebb

21. Henszlmann Imre

annak tartozéka lehet és minden esetben azt a sajnálatos tényt állapítja meg, hogy ha a tudomány, a művészet, a közfelfogás szerint ingó tárgy is lehet műemlék, ez a törvény szerint mégsem műemlék.”

A századfordulón kísérlet történt olyan törvény megalkotására, amely egységben kezeli a kulturális örökség különböző szakterületeit. 1898-ban Forster Gyulát kérték fel, hogy dolgozzon ki egy törvényjavaslatot, amely egységesen kezeli az ingó (beleértve az őslénytani és az antropológiai maradványokat) és ingatlan műemlékeket. Javaslatot kértek *Hampel Józseftől*, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának igazgatójától is. Már Hampel javaslatában megtaláljuk azt a törekvést, amely a régészeti leletek körét maximálisan kibővíti („*Régiségnek tekintendő minden olyan emberi készítmény, mely az élő emberek emlékezetét meghaladó idő előtt készült*”), és ezekre a tudomány érdekében, kiterjeszti a törvény hatályát. Forster megfogalmazta aggályait, amelyek elsősorban a magántulajdon korlátozásából eredő negatív hatásokkal kapcsolatosak. Célja – Hampelével ellentétben – gyakorlatias: azt akarta elérni, hogy a történelmi és a művészeti szempontból fontos tárgyak maradjanak az országban. Javasolta, hogy a leletek megvásárlása érdekében az állami költségvetésben erre a célra képezzenek külön alapot. (Régészeti leletek esetében a megtaláló és a telektulajdonos fele-fele arányban részesült volna a vételárból.) Tisztában volt azzal is, hogy a törvény végrehajtásának alapfeltétele az egyházi javakra is kiterjedő nyilvántartás, mert az állami elővételi jogot csak ez alapján lehet gyakorolni. 1912-ben a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa* előterjesztette az ingó emlékekre vonatkozó törvényjavaslatot a miniszternek, a törvény elfogadására azonban 1929-ig kellett várni. Ekkor lépett hatályba a „XI. törvénycikk a múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezéseiről.” A törvény 44. §-a hatályon kívül helyezte az 1878-as büntető törvénykönyv 366. §-át. Helyette a törvénycikk 18. §-a lehetőséget adott a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy ásatás szempontjából tiltott területnek minősítsen olyan területeket, amelyek régészeti, történeti, antropológiai, földtani és őslénytani emlékeket rejtene, illetve rejtettek. A tiltott területen kizárólag az *Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa* által kijelölt intézmény végezhetett feltárást. A véletlenül vagy nem ellenőrzött ásatás során előkerült leleteket a törvény előírása szerint be kellett jelenteni közvetlenül a Magyar Nemzeti Múzeumnak vagy pedig a közigazgatási hatóság közbeiktatásával kellett intézni az ügyet. A régészeti leletek megtalálóját és a föld tulajdonosát fele-fele arányban, kártalanításként megillette a lelet értékének kétharmada.

A törvény 1949 novemberéig volt hatályban, amikor felváltotta azt a múzeumokról és a műemlékekről szóló, 13. számú törvényerejű rendelet. Háromnegyed évszázad után először sikerült egyetlen törvénybe foglalni az ingó és az ingatlan műemlékek védelmének szabályait. A jogszabály szintén előírta a véletlenül előkerülő ingatlan emlék vagy ingóság bejelentését, de ezúttal már közvetlenül vagy

a közigazgatási hatóság közbeiktatásával a *Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának*. Ezután a Központ tett javaslatot a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a műemlékek, illetve a történeti és a régészeti jelentőségű földterületek védetté nyilvánítására, illetve szakhatósági jogokat is gyakorolt. Újdonság a jogszabályban annak deklarálása, hogy minden a föld alól előkerült, muzeális ingó tárgy tulajdonjoga az államkincstárt illeti. A leletek korábbi megváltása helyett a Központnak lehetősége volt arra, hogy a megtalálót és a földtulajdonost pénzjutalomban részesítse. A műemlékvédelem hamarosan ismét kivált az egységes hivataltól, amikor 1957-ben az építésügyi miniszter megalapította az *Országos Műemléki Felügyelőséget*, a Budapesti Fővárosi Tanács pedig a *Fővárosi Műemlék Felügyelőséget*.

A muzeális emlékek védelméről szóló, 1963. évi (1975-ben módosított) 9. számú törvényerejű rendelet újra szabályozta a régészeti örökség védelmét, és egyértelműen kimondta, hogy „*a földben, a vizek medrében vagy másbol rejlő, illetőleg onnan előkerülő muzeális vagy műemléki értékű emlékek az állam tulajdonát képezik.*” A véletlenül előkerülő muzeális emlékeket továbbra is be kellett jelenteni a helyi önkormányzatnál, új elem azonban, hogy a leletekről nem egy országos központot, hanem a területileg illetékes („kijelölt”) múzeumot értesítették, amely – miután megvizsgálta a lelőhelyet – nyilatkozott arról, hogy a munka folytatható-e. A korábbi országos központ többi feladatát részben a Magyar Nemzeti Múzeum, részben az *Ásatási Bizottság* vette át. A régészeti leletekkel kapcsolatban a törvény csak a felfedező jutalmazását helyezte kilátásba, az ingatlan tulajdonosát ilyen vonatkozásban nem említette.

AZ INGATLAN ÖRÖKSÉG VÉDELME MA

A műemlékvédelemmel kapcsolatos feladatainak ellátására a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter 1992-ben létrehozta az *Országos Műemlékvédelmi Hivatalt*, és megállapította az OMvH elnökének másodfokú műemlékvédelmi feladatait a hatósági és az építésfelügyeleti feladatok körében, illetve a Műemlékfelügyeleti Igazgatóság elsőfokú feladatait.

Az országgyűlés 1997-ben fogadta el a kulturális javak illetve a műemlékek védelmét szabályozó, 2001. október 8-ig hatályos törvényeket (LIV. törvény a műemlékvédelemről, illetve CXL. törvény a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről). Az utóbbi kimondta, hogy a miniszter egyes feladatait a felügyelete alatt álló *Kulturális Örökség Igazgatósága* útján látja el. Az 1998-ban létrehozott Igazgatóság részben a minisztérium (védett területek bejegyzése az ingatlan-nyilvántartásba), részben a Nemzeti Múzeum (javaslattétel lelőhelyek védetté nyilvánítására, nyilvántartások vezetése), részben az Ásatási Bizottság feladatait vette át (feltárási engedélyek kiadása). Az Igazgatóság első fokú közigazgatási hatóság volt, a régészeti jelen-

tőségű földterületekkel kapcsolatban a szakhatósági jogokat azonban továbbra is a megyei múzeumok gyakorolták.

Az ingatlan kulturális örökség (régészet és műemlékvédelem) szakterületének intézményi rendszere alapjaiban alakult át 1998-ban, amikor a nemzeti kulturális örökség egészét a *Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának* hatáskörébe utalták. E szervezeti változások részeként, a minisztériumon belül létrehozták a Műemléki Főosztályt, amely a Régészeti Műemlékvédelem Osztályát és az Épített Műemlékvédelmi Osztályt foglalja magába. A tárca előtt álló legfontosabb feladatok között említhető az információs rendszer, a kiszámítható támogatások, a műemlékgondozó hálózat kiépítése, a hatékonyságvizsgálat, az ismeretterjesztés és a nevelés színvonalának emelése.

Mint láthattuk, az 1997. évi LIV., illetve a CXL. törvények kialakulása hosszú folyamat eredménye volt, de az életbe lépésük óta eltelt időszak tapasztalatai arra utaltak, hogy további módosításra szorulnak. A minisztérium 1998 nyarán történt felállítása után kezdetét vette egy többlépcsős folyamat, amely először kisebb módosításokat tűzött ki célul, majd – miután kiderült, hogy ez nem jelent megoldást a korszerű szabályozásra – 2000. első félévében elkészült egy önálló régészeti törvény tervezete. Időközben azonban felmerült az igény egy egységes örökségvédelmi kerettörvény kidolgozására, amely év végére elkészült, és 2001 elején került a kormány, majd a parlament elé. Az egységes törvénybe bekerültek az önálló régészeti törvény tervezetének új elemei, mint például az információs rendszer, a fenntartható használat elve. A 2001. október 8-a óta hatályos új törvény – a 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről – szerint a hatósági-szakhatósági feladatokat regionális alapon működő, egységes *Kulturális Örökségvédelmi Hivatal* látja el.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi egyezményekhez jelentős késéssel csatlakozott Magyarország (például az 1972-es világörökségi egyezményt 1985-ben, a régészeti örökség védelméről szóló, 1992. évi máltai egyezményt 2000-ben hirdették ki). Az európai integráció folyamata megköveteli a jogharmonizációt, így az örökségvédelem terén is törekednünk kell a nemzetközi egyezmények hazai alkalmazására, és az örökség védelméért felelős intézményrendszer átszervezése során is figyelemmel kell lennünk az európai gyakorlatra.

A fejlett európai országokban két, egymással összefüggő tendenciát figyelhetünk meg. Egyrészt folyamatosan nő a védett ingatlanok száma, amelyeket többnyire három (nemzeti, regionális, helyi) védettségi kategóriákba sorolnak. Az egyes kategóriákkal járó védelmi szabályok a nemzetitől a helyi felé enyhülnek, és ez a besorolás segít a központi támogatások elosztásában is. Másrészt a műemlékek számának növekedésével és az osztályba sorolással együtt igyekeznek bevonni az örökségvédelembe a regionális és a helyi önkormányzatokat úgy, hogy a hatósági-szakhatósági feladatokat és jogköröket átadják. A decentralizáció mellett a centralizáció is tovább él (a nemzeti értékek esetében), viszont az ezekkel kapcsolatos feladatokat *dekoncentrált* szervezet útján látja el a kormányzat.

Az új törvénnyel bevezetett listás műemléki védelem és a régészeti lelőhelyek tökéletesedő nyilvántartása miatt Magyarországon a védett ingatlanok számának növekedésére kell számítanunk. Egy korszerű intézményi hálózat a megnövekedett feladatokat is képes lesz ellátni. Ennek kialakítása, illetve a jogszabályi háttér kimunkálása a jövő év feladata lesz.

